

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi

Cumhuriyet Theology Journal

| cuid.cumhuriyet.edu.tr |

Founded: 1996

Available online, e-ISSN: 2528-987X

Publisher: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

The Factors Influencing the Criticism Directed toward Ibn Taymiyyah

Hasan Kaya^{1A*}

¹ Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Department of History of Islamic Sects, Muş/Türkiye

* Corresponding author

Research Article

History

Received: 22/01/2025

Accepted: 21/03/2025

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright: This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

This study is based on the doctoral dissertation entitled "Criticism of Ibn Taymiyya by the Shafi'i-Ash'arite Ulema in the 8th/14th and 9th/15th Centuries", which was completed in 2024.

ABSTRACT

The critiques of Ibn Taymiyyah concerning philosophy, kalam, mysticism (tasawwuf), as well as Shi'ism, Jahmiyyah, Mu'tazilah, and Ash'ari sects, have been the focus of various studies. The lack of a methodological study on the criticisms leveled against him has prompted us to examine the sources, justifications, and factors that shaped these refutations. This research emphasizes the rationale behind the criticisms aimed at Ibn Taymiyyah and the influencing factors, as evidenced in the refutation literature that emerged in the century following his death. While most of the refutations during this period were authored by followers of the Shafi'i Ash'ari tradition, contributions from Hanafi and Maliki scholars also enriched the refutation literature. Notable figures from the Shafi'i Ash'ari tradition include Ibn al-Mu'allim al-Qurashi, Ibn al-Zamalkani, Shahab al-Din Ibn Jabl, Taqi al-Din al-Subki, Baha al-Din al-Ihmimi, and Taqi al-Din al-Hisni. Among these, only Taqi al-Din al-Hisni passed away at the beginning of the 9th/15th century, while the others died in the 8th/14th century. In this study, the criticisms directed at Ibn Taymiyyah during the Mamluk period, up to the first quarter of the 9th/15th century, are analyzed to ascertain the reasons for the emergence of rebuttals. A primary reason for the rise of the refutation literature was Ibn Taymiyyah's methodological criticisms of kalam scholars, including Abu'l-Hasan al-Ash'ari, Abu'l-Ma'ali al-Juwayni, Fakhr al-Din al-Razi, and Abu Hamid al-Ghazali. The bigotry of Ibn Taymiyyah's followers and the criticisms and accusations from his opponents fueled one another, leading to the early emergence of the phenomenon known as "Ibn Taymiyyahism" and opposition against him. The Hanbali approach to interpretation (ta'wil) and kalam was shaped around the tradition of "condemnation of kalam." Although this understanding sometimes manifested as the adoption of the kalam method, opposition to kalam remained the prevailing view within the school. The utilization of kalam as a methodology was a key factor in the emergence of Ash'arism; however, the Mamluk era tolerated Ash'arism as long as it upheld its core beliefs. Nevertheless, the Shafi'i Ash'ari scholars of the period, to defend the Ash'ari grantees against the rising Hanbali movement led by Ibn Taymiyyah, had to protect the legitimacy of kalam as a science. The differences between the Ash'ari and Hanbali mystical traditions and their approaches to the scientific nature of kalam constituted another component of the division. While critiquing one another, both factions found it essential to reference their respective sectarian and cultural heritage. Ibn Taymiyyah's views and fatwas on matters such as visiting graves, intercession (tawassul), seeking divine aid (istighatha), divorce (talaq), divine attributes (sifat), and divine speech (kalamullah), which resulted in his prosecution and various punishments, culminating in his death in prison, underscore the social and political dimensions of the issue. Notably, records indicate that the Sufis' complaints about Ibn Taymiyyah to the authorities resulted in him facing various punishments, which are significant in this context.

Keywords: History of Islamic Sects, Mamluk Ash'arism, Hanbalism, Ibn Taymiyyah, Criticism.

İbn Teymiyye'ye Yöneltilen Eleştirilere Yön Veren Faktörler

Süreç

Geliş: 22/01/2025
Kabul: 21/03/2025

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Bu çalışma 2024 yılında tamamladığımız "İbn Teymiyye'ye Şâfiî-Eş'arî Ulemanın Eleştirileri-h.8./m.14. ve h.9./m.15. Asır-" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

ÖZ

İbn Teymiyye'nin felsefe, kelam ve tasavvufa; Şîa, Cehmiyye, Mu'tezile ve Eş'arî mezheplerine yönelik tenkitleri çeşitli çalışmalara konu olmuştur. Ona yapılan eleştirilere dair metodolojik bir çalışmanın bulunmayışı, bizi reddiyelerin kaynaklarını, gerekçelerini ve buna yön veren faktörleri incelemeye sevk etmiştir. Bu araştırma, İbn Teymiyye'nin vefatından sonraki bir asırlık dönemde ortaya çıkan reddiye literatürü üzerinden ona yönelik eleştirilerin gerekçelerine ve bunlara yön veren faktörlere odaklanmıştır. Bahsi geçen süre zarfındaki reddiyelerin çoğu Şâfiî Eş'arî gelenek mensuplarınca kaleme alınmakla birlikte, Hanefî ve Mâlikîlerden de reddiye edebiyatına katkıda bulunanlar olmuştur. İbnü'l-Muallim el-Kureşî, İbnü'z-Zemlekânî, Şehâbeddin İbn Cehbel, Takıyyüddin es-Sübkî, Bahâeddin el-İhmîmî ve Takıyyüddin el-Hısnî Şâfiî Eş'arî geleneğe mensubiyetleriyle ön plana çıkmışlardır. Bahsi geçen isimlerden sadece Takıyyüddin el-Hısnî 9./15. asrın başlarında vefat etmiştir. Diğer ulemanın tamamı 8./14. asırda vefat etmişlerdir. Bu araştırmada, Memlûkler döneminde 9./15. asrın ilk çeyreğine kadar ortaya çıkan İbn Teymiyye'ye yönelik eleştiriler analiz edilerek, reddiyelerin neden ortaya çıktığı saptanmaya çalışılmıştır. İbn Teymiyye'nin kelam ilmine ve özelde Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, Ebü'l-Meâlî el-Cüveynî, Fahrreddin er-Râzî ve Ebû Hâmid el-Gazzâlî gibi Eş'arî büyüklerine metodik tenkitlerde bulunması, reddiye edebiyatının oluşmasının temel nedenlerindendir. İbn Teymiyye'nin ashabının taassubu ve muhaliflerinin ona yönelik tenkit ve ithamları birbirini beslemiş, bunun sonucunda İbn Teymiyyecilik ve İbn Teymiyye muhalifliği olgusu erken sayılabilecek bir dönemde ortaya çıkmıştır. Hanbelîlerin teville ve kelam ilmine yaklaşımı zemmü'l-kelâm geleneği etrafında şekillenmiştir. Belirli dönemlerde bu anlayış, kelam yöntemini benimseme şeklinde ortaya çıksa da kelam karşıtlığı, mezhebin hâkim görüşü olarak varlığını sürdürmüştür. Kelam ilmini yöntem olarak kullanmak, Eş'arîliğin varlık sebebidir, ancak Memlûkler'deki akide Eş'arîliği, inancı koruduğu sürece ona tolerans göstermiştir. Bununla birlikte, dönemin Şâfiî Eş'arî uleması İbn Teymiyye ile yükselişe geçen Hanbelîliğe karşı Eş'arî büyüklerini savunmak adına kelam ilminin meşruiyetini müdafaa etmek durumunda kalmışlardır. Eş'arîler ile Hanbelîlerin tasavvufi geleneklerinin farklılığı ve kelamın ilmi hüviyetine yaklaşımları, ayrışmanın diğer bileşenini oluşturmuştur. Taraflar birbirlerini tenkit ederken bu mezhebî ve kültürel mirasa müracaat etme ihtiyacı duymuşlardır. İbn Teymiyye'nin kabir ziyareti, tevessül, istigâse, talâk, haberî sıfatlar ve kelâmullaha dair görüş ve fetvaları nedeniyle muhakeme edilip çeşitli şekillerde cezalandırılması, nihayetinde hapisteyken vefat etmesine kadar giden süreç, meselenin toplumsal ve siyasi boyutlarını ortaya koymaktadır. Özellikle mutasavvıfların, İbn Teymiyye'yi yönetime şikâyet etmeleri sonucunda ona çeşitli cezalar verilmesine neden olduklarına dair kayıtlar, bu bağlamda büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Memlûk Eş'arîliği, Hanbelîlik, İbn Teymiyye, Eleştiri.

Giriş

İslam düşünce tarihinde iz bırakan şahsiyetlerden İbn Teymiyye (ö. 728/1318) Memlûkler döneminde yaşamıştır. Memlûk coğrafyasında Şâfiîlik geniş kesimlerce benimsenmiştir. Şâfiîlerden Ehl-i hadis anlayışına mensup olanlar bulunmakla birlikte, akide formundaki Eş'arîliği benimseyenler çoğunluktaydı.¹ Akideyi koruduğu sürece müsamaha gösterilen kalam faaliyeti, Eş'arîliğin kimlik kazanmasında belirleyici olduğu için zorunlu olarak sahiplenilmekteydi. Bunda Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) kelama çizdiği çerçevenin büyük rolü vardır. Öte taraftan Memlûkler döneminde sınırlı da olsa felsefeyle hemhal olan kalam anlayışını benimseyenler bulunmaktaydı.²

İbn Teymiyye'nin kalam ilmine özelde mütekellim Eş'arîlere yönelik metodolojik eleştirilerde bulunması Memlûk Eş'arîlerinin çeşitli tepkilerini beraberinde getirmiştir. O, henüz hayattayken Eş'arîlerle çeşitli tartışmaların içerisinde olmuş ve ona karşı eleştirel metinler kaleme alınmıştır. Onun vefatından sonraki bir asırda çoğu Şâfiî Eş'arîler tarafından üretilen önemli bir reddiye literatürü ortaya çıkmıştır. Kabir ziyareti,³ tevessül ve istigâse,⁴ talâk,⁵ haberî sıfatlar ve kelâmullah,⁶ kıdem⁷ ve cehennemın sonluluğu⁸ konularında müstakil eserler kaleme alınarak İbn Teymiyye'ye çeşitli eleştirilerde bulunulmuştur.⁹

Bahsi geçen konularda İbn Teymiyye'ye yönelik tenkitlerin hangi sâiklerle ortaya çıkıp şekillendiği bu çalışmanın temel problematiğini oluşturmaktadır. Herhangi bir olay ve tartışmanın arkasında pek çok sebep bulunmaktadır. Dini aidiyetin en önemli bileşenlerinden olan mezhebî ve

¹ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2011), 145-168, 299.

² Memlûkler'de kalam ilmine yönelik üç yaklaşım tarzı ve müntesipleri için bkz. Murat Kaş, "Kalam İlminin Bilimsel Kimliğiyle İlgili Tartışmaların Memlûk Coğrafyasındaki Yansımaları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXIV/3 (2020), 1059-1080.

³ Takiyyüddîn Alî b. Abdilkâfi Sübkî, *Şifâû's-Sekâm fî Ziyâreti Hayri'l-Enâm*, thk. Hüseyin Muhammed Ali Şükrî (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008).

⁴ Takiyyüddîn Ebû Abdullah Muhammed el-Malikî es-Sa'dî el-İhnâî, *el-Makâletü'l-Merdiyye fî'r-Red 'alâ Men Yünkirü'z-Ziyârete'l-Muhammediyye*, Chester Beatty Kütüphanesi, 3406; Takiyyüddîn Ebû Bekr b. Muhammed b. Abdilmü'min el-Hüseynî el-Hısnî, *Def'u Şübehi men Şebbehe ve Temerrede ve Nesebe zâlike ile's-Seyyidi'l-Celîl İmâm Ahmed ve Yelîhi el-Fetâva's-Selmiyye fî İbn Teymiyye*, thk. Mustafa Abdülvehid (Ammân: Dârü'r-Râzî, 2003).

⁵ Ebü'l-Meâlî Kemâlüddîn Muhammed b. Alî b. Abdülvehid el-Ensârî İbnü'z-Zemlekânî, *ed-Dürretü'l-Mudiyye fî'r-red 'alâ İbn Teymiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1152/10); Takiyyüddîn Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, "Nakdü'l-İctimâ' ve'l-İftirâk fî Mesâilî'l-Eymân ve't-Talâk", *er-Resâilü's-Sübkîyye fî'r-Redd 'alâ İbn Teymiyye ve Tilmîzihi İbn Kayyim el-Cevziyye*, nşr. Kemâl Ebü'l-Münâ (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983); Takiyyüddîn Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, "en-Nazarü'l-Muhakkak fî'l-Halef bi't-Talâki'l-Mu'allak", *er-Resâilü's-Sübkîyye fî'r-Redd 'alâ İbn Teymiyye ve Tilmîzihi İbn Kayyim el-Cevziyye*, nşr. Kemâl Ebü'l-Münâ (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983).

⁶ Şihâbüddîn Ahmed el-Halebî İbn Cehbel, *el-Hakâiku'l-Celiyye fî'r-Red 'alâ İbn Teymiyye fîmâ Evredehû fî'l-Fetve'l-Hameviyye*, thk. Tâhâ ed-Desûkî Hubeyşî (Kahire: Matbaatü'l-Fecrî'l-Cedîd, 1987); Fahrreddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Osmân b. Ömer b. Abdülhâlik İbnü'l-Muallim el-Kureşî, *Necmü'l-Mühtedî ve Recmü'l-Mü'tedî*, thk. Abdülbâsî Abdüssamed Ebû Kâmil (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2021).

⁷ Bahâeddin Abdülvehhab b. Abdirrahmân el-Merâğî el-İhmîmî, *Risâle fî'r-Red 'alâ İbn Teymiyye fî Mes'eleli Havâdis lâ Evvele lehâ*, thk. Said Abdüllatîf Fûde (Beyrut: Dârü'z-Zehâir, 2014).

⁸ Takiyyüddîn Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, "el-İ'tibâr bi-Bekâi'l-Cenneti ve'n-Nâr", *er-Resâilü's-Sübkîyye fî'r-Redd 'alâ İbn Teymiyye ve Tilmîzihi İbn Kayyim el-Cevziyye*, nşr. Kemâl Ebü'l-Münâ (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983).

⁹ Reddiye eserlerin analizi için bkz. Hasan Kaya, *İbn Teymiyye'ye Şâfiî-Eş'arî Ulemanın Eleştirileri-h.8./m.14. ve h.9./m.15. Asır-* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2024), 4-9, 56-100.

kültürel miras bunların başında gelmektedir. Çünkü kriz ve çatışma sürecinde, sorunların çözümünde mezhebî hafızaya müracaat edilerek yeni inşalar yapılmaktadır. Hanbelî geleneğe mensup olan İbn Teymiyye'ye yönelik tenkitlerde mezhebî ve kültürel mirasın başat rol oynadığı görülmektedir. Taraflar görüşlerini savunup karşı tarafı tenkit ederken bu mirasa müracaat etmek durumunda kalmışlardır.

Fikri kutuplaşmalar ve toplumsal hadiselerin tek bir nedenle izah etmek yanıltıcı olabilmektedir. İbn Teymiyye'ye yönelik eleştirilerin ortaya çıktığı döneme ve buna yön veren birden fazla etkenin olduğuna dikkat çeken bu araştırmada konu farklı yönleriyle analiz edilecektir. Geçmişten süregelen tartışma ve eleştirilerin kaynağı ve nedenleri tespit edilmek suretiyle günümüzdeki ihtilafları anlamlandırmak mümkün hale gelecektir.

1. Eş'arî ve Hanbelî Geleneğin Kelam İlmine Yaklaşımı

İbn Teymiyye'nin mensubu olduğu Hanbelîlik, Ehl-i hadîs geleneğine yaslanmaktadır. İçerisinde farklı damarlar bulunmakla birlikte kelam ve felsefe karşıtlığı, metin merkezli okuma, tevil ve bidat karşıtlığı Ehl-i hadîs geleneğinin bariz özellikleri olarak zikredilebilir.¹⁰ İbn Teymiyye'yi eleştiren Eş'arîler içerisinde de farklı eğilimler bulunmakla birlikte kelam savunusu ve teville açık olmanın ön plana çıktığı söylenebilir. Ayrıca iki mezhep mensupları farklı tasavvufi gelenekleri sahiplendiğinden eleştirilerde tasavvuf eksenli ayrışmanın izlerini bulmak mümkündür.¹¹

Eş'arîlik-Hanbelîlik ilişkisinin tarihsel süreçteki ilişkisini ortaya koymak bu çalışmanın esas sorunu olmadığı ve boyutlarını fazlasıyla aştığından konuya dair temel noktalara temas edildikten sonra İbn Teymiyye ve muhaliflerinin savunusu ve eleştirilerinde bu mezhebi mirasa yaptığı bazı açık ve örtük referanslar üzerinde durulacaktır.

Şâfiî Eş'arîlerin Hanbelîlerle olan tartışmaları uzun bir geçmişe sahiptir. Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılıp Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) yöntemini benimsediğini beyan etmesi ve Hanbelîlerin Bağdat'taki reisi Berbehârî (ö. 329/940-41) tarafından itibar görmemesi ile başlayan iki mezhep arasındaki ilişki daha çok çekişmeye hatta bazen çatışmaya dayanan bir seyir izlemiştir.¹² Bununla birlikte Hanbelîlerin, Eş'arîlerden etkilenecek kelam yöntemini kullandıkları dönemler de olmuştur. Hanbelî Temîmî ailesinden Ebü'l-Fadl'ın (ö. 410/1020) Bâkılânî (ö. 403/1013) ile olan yakın ilişkisi, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'da (ö. 458/1066) akidenin kelam yöntemiyle savunmasına evrilmiş ve bu etkileşim daha ileri boyutlara taşınmıştır.¹³ Büveyhîler ve Selçuklular döneminde ise iki mezhep arasındaki ilişki daha

¹⁰ Kutlu, hadis taraftarlarının zihin dünyasını şekillendiren beş özelliğe dikkat çekmektedir. Bu hususlar, hadis ve asâr rivayetine yoğunlaşarak bunları tedvin ve tasnif etmek, seçkin zümre olduğu inancı, nakilden bağımsız akıl kullanımına muhalefet, siyasi düşünce ve tavırda çeşitlilik ile Arap kültür ve geleneğine bağlılıktır. Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2002), 57-64.

¹¹ Tasavvufun diğer mezheplere nazaran Eş'arîlikte daha fazla makes bulduğuna dikkat çekilmiş ve bu etkileşim çeşitli gerekçelerle izah edilmiştir. Bkz. Bayram Çınar, "Eş'arî Ekol ile Süfîlerin Etkileşim Nedenleri ve Bu Etkileşimin Yansımaları", Prof. Dr. Ethem Cebecioğlu'na Armağan, ed. Mustafa Aşkar - Mehmet Yıldız (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023), 405-422.

¹² Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora, 2014), 159-163.

¹³ İbrahim Aslan, "El-Usûlu'l-Hamse'nin Hanbelî Yorumu: el-Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ Örneği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* LIII/1 (2012), 60-61.

çok rekabet üzerinden şekillenmiştir.¹⁴ Eyyûbîler’de yöneticiler Eş’arîliği benimsediğinden genellikle Hanbelîliği dışarda tutan bir siyaset izlenmiştir.¹⁵

Hanbelîliğin ihya edicisi olarak kabul edilen İbn Teymiyye, Eş’arî kelimcilerine yoğun eleştiriler yöneltmiş bundan dolayı çeşitli tepkilere ve baskılara maruz kalmıştır. O, görüşleri dolayısıyla defalarca yargılanmıştır. Muhakeme süreçlerinde Şâfiî Eş’arî ulemanın ön planda olması, çekişmeyi daha ileri boyutlara taşımış ve Hanbelîlerin bir kısmı Haşvî olmakla itham edilmiştir.¹⁶ İbn Teymiyye, yönetici ve fakihlerin kendisini dinlemeden mahkûm etmesinden ve uğradığı *mihned*den muzdarip olmuştur. Eş’arîler kendisinden “Allah hakkında cihet ve tahayyüzü (yer kaplama) nefyettiğine inandığını, kelâmullahın Allah’la kaim ses ve harf olmayıp Allah’ın zatıyla kaim bir mana olduğunu, Yüce Allah’a hissî işaret suretiyle parmakla işarette bulunulamayacağını belirtmesini; halk arasında sıfatlarla ilgili ayet ve hadisleri diline dolamamasını, buna ilişkin görüşünü yazıp beldelere göndermemesini ve fetva vermemesini” istemiş, ancak İbn Teymiyye, bu konularda fikir beyan edip fetva vermeye devam etmiştir. Sonuçta tartışmalar derinleşerek canlılığını korumuştur.¹⁷

İbn Teymiyye, kelam ilmine yönelik eleştirilerde *zemmü’l-kelâm*¹⁸ geleneğine yaslanmaktadır. O, Hâce Abdullah-ı Herevî (ö. 481/1089)’nin *Zemmü’l-Kelâm ve Ehlih* eserinde Eş’arî’ye ve kelam ehline yönelik sert eleştirilerini nakletmektedir.¹⁹ Sıfatların tevil edilmesinde itidalli bir yol benimseyen Beyhâkî (ö. 458/1066)’den sonra Eş’arî için küçümseyici ve alaycı ifadeler kullanan Hasan b. Ali el-Ahvâzî (ö. 446/1055)’nin ithamlarını ve buna *Tebyînü Kezibî’l-Müfterî* eseriyle cevap veren İbn Asâkir (ö. 571/1176)’in görüşüne yer verdikten sonra konuyla ilgili değerlendirmelerde bulunmaktadır.²⁰

İbnü’l-Muallim, İbn Teymiyye’ye karşı kelam ilminin gerekliliğini ve nasların tevilinin kaçınılmaz olduğunu savunurken, Eş’arîlerden İmâmü’l-Harameyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) ve Ahvâzî’ye reddiye yazan İbn Asâkir’in yöntemine tabi olacağını ifade etmektedir.²¹ O, Hanbelîlerin 596/1200 yılında Hârizmşahlar hükümdarı Alâeddin Tekiş’in veziri Nizâmülmülk Mesud b. Ali (ö. 596/1200) tarafından inşa edilen mescidi yaktığını ve vezirin İsmaililer eliyle öldürülmesinde paylarının olduğunu ima

¹⁴ İsa Koç, *Hanbelîlik-Eş’arîlik ilişkisi (III.-V/IX.-XI. yy.)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Doktora, 2020), 123-194.

¹⁵ Ümit Toru, “Eş’arîlik-Hanbelîlik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXII/1 (2018), 267-268.

¹⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed İbn Abdülhâdî, *el-‘Ukûdû’d-Dürriyye fî Menâkıbı Şeyhilislâm İbn Teymiyye*, thk. Tal’at b. Fuâd el-Hulvânî Ebî Mus’ab (Kahire: el-Fârûku’l-Hadîse, 2002), 192; Kalaycı, *Eş’arîlik Maturidilik ilişkisi*, 183. Haşvilik, İbn Teymiyye’den önce de siyasi baskı unsuru olarak kullanılmıştır. 670/1273’te Hanbelî baş kadılığı görevini yürüten Şemseddin b. Ebi’s-Sürûr bu gerekçe öne sürülerek görevinden alındıktan sonra iki yıl hapsedilmiş ve uzun bir süre yerine atama yapılmamıştır. Bkz. Takiyyüddîn Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Alî el-Makrîzî, *es-Sülûk li-Ma’rifeti Düveli’l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir ‘Atâ (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), c. 2: 78-79.

¹⁷ Ebü’l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *el-Fetâve’l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir ‘Atâ - Mustafa Abdülkadir ‘Atâ (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1987), c. 6: 324. İbn Teymiyye’nin ayrıntılı cevabı için bkz. İbn Teymiyye, *el-Fetâve’l-Kübrâ*, c. 6: 325-439.

¹⁸ Kelam karşıtlığının kökenleri ve Herevî’nin eseri için bkz. M. Sait Özervarlı, “Zemmü’l-Kelâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/240-242.

¹⁹ İbn Teymiyye, *el-Fetâve’l-Kübrâ*, c. 6: 646-650. Herevî’yi Şâfiîlik, Hanefîlik ve Mu’tazile muhalifi olarak niteleyen Laoust, kelam karşıtı eserinin sonraki dönemlerde sıkça referans alındığını belirtmektedir. Bkz. Henry Laoust, *İslâm’da Ayrılıkçı Görüşler*, çev. E. Ruhi Fıçlalı - Sabri Hizmetli (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999), 225-226.

²⁰ İbn Teymiyye, *el-Fetâve’l-Kübrâ*, c. 6: 651-661.

²¹ İbnü’l-Muallim el-Kureşî, *Necmü’l-Mühtedî*, 115-116.

etmektedir.²² Ayrıca o, İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233)'e dayanarak Berbehârî öncülüğündeki Hanbelîlerin 323/935 yılında Bağdat'ta çalgı aletlerini kırmak, nebizi yollara dökmek, şarkıcıları dövmek, alışverişe müdahale etmek, erkeklerin kadınlarla yürümesine engel olmak ve rastladıkları Şafiileri öldürmesiye dövmek suretiyle kargaşa çıkarmaları şeklindeki mezhebî mirasa dikkat çekmiştir.²³ İbnü'l-Muallim kelâmullah tartışmasında İzzeddin İbn Abdüsselâm (ö. 660/1262) ve Hanbelîlerin etkisindeki Eyyûbi hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Mûsâ (ö. 635/1237) arasındaki kelâm-ı nefsi tartışmasında İbn Abdüsselâm'ın maruz kaldığı baskıyı gündeme getirmiş ve bunu, iki mezhep arasındaki ihtilafta Eş'arîlerin haklılığına örnek olarak sunmuştur.²⁴

Eklektik yaklaşımı benimseyen İbn Teymiyye, kelam ilminin yöntemi ve temel kabullerine yönelik eleştirilerde İbn Rüşd ve tehâfüt geleneğinden faydalanırken²⁵ Eş'arîlik eleştirisinde, akideyi merkeze alan Ehl-i hadîs çizgisindeki Şâfiîlerden istifade etmektedir. İbn Teymiyye, Şâfiîlerden Eş'arî ve takipçilerini tenkit eden Rüknu'l-İslâm el-Cüveynî (ö. 438/1047),²⁶ Ebû Hâmid el-İsferâyînî (ö.407/1016),²⁷ Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö. 476/1083)²⁸ ve Ebû Nasr es-Siczî (ö. 444/1052)²⁹ gibi alimleri ön plana çıkarır. Böylece Eş'arîlerin toplumsal tabanını oluşturan Şâfiîlerin önemli bir kısmının Eş'arîliğe mesafeli hatta karşı olduğu tezini ispata çalışır.³⁰

2. Eş'arî ve Hanbelî Geleneğin Tasavvuf Eksenli Ayrışması

Sıfatları tevil etmeden zahiri üzere ve hakiki manalarıyla anlamının teşbih ve tecsim düşüncesini doğuracağını vurgulayan İbn Teymiyye muhalifi Eş'arîler, Hanbelîler arasında mütekaddimîn-müteahhirîn ayrımı yaparak sonraki dönem ulemasından bazılarını itham ederler.³¹ İbnü'l-Muallim, Abdülkâdir-i Geylânî (ö. 561/1166)³² ve Muvaffakuddin İbn Kudâme'yi (ö.

²² İbnü'l-Muallim el-Kureşî, *Necmü'l-Mühtedî*, 851, 876. Vezir Mesud b. Ali'nin inşa ettiği mescidin Hanbelî şeyhülislâmı tarafından yakıldığı tarihi verilerle örtüşmekte ancak İsmâîlîlerin onu öldürmesinde Hanbelîlerin etkisinden bahsedilmemektedir. Bkz. Ebü'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed Abdülkerîm İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), c. 10: 267; Toru, "Eş'arîlik-Hanbelîlik Farklılaşması", 285.

²³ *Necmü'l-Mühtedî*'nin matbu halinde olayların 623/1226 yılında gerçekleştiği kaydedilmektedir. Bkz. İbnü'l-Muallim el-Kureşî, *Necmü'l-Mühtedî*, 875-876. Bu bariz hata müstensih ve muhakkikten kaynaklanmış olabileceği gibi müelliften de kaynaklanmış olabilir. Tarihe Hanbelî fitnesi, Berbehârî fitnesi şeklinde geçen hadise için Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 7: 113-114; İğde, *Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, 118-119.

²⁴ İbnü'l-Muallim el-Kureşî, *Necmü'l-Mühtedî*, 852-865. Tartışmanın içeriği ve sosyopolitik yönü hakkında bkz. İlhan Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler*, ed. Muhammed Ali Alioğlu (İstanbul: Siyer Yayınları, 2020), 268-273.

²⁵ M. Sait Özervarlı, *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi ve Kelâmcılara Eleştirisi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2008), 55.

²⁶ İbn Teymiyye, *el-Fetâve'l-Kübrâ*, c. 6: 598.

²⁷ İbn Teymiyye, *el-Fetâve'l-Kübrâ*, c. 6: 600-602.

²⁸ İbn Teymiyye, *el-Fetâve'l-Kübrâ*, c. 6: 664.

²⁹ İbn Teymiyye, *el-Fetâve'l-Kübrâ*, c. 6: 611.

³⁰ Şâfiî Eş'arîlerden İbn Asâkir'in *Tebyîn* ve Tâceddin es-Sübkî'nin *Tabakât* eseriyle Eş'arîliği topluma kabul ettirmeye çalıştığı ancak başarılı olamadığı ileri sürülmüştür. Bkz. George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 56-70.

³¹ İbnü'l-Muallim el-Kureşî, *Necmü'l-Mühtedî*, 137, 221.

³² İbnü'l-Muallim el-Kureşî, *Necmü'l-Mühtedî*, 795-796.

620/1223)³³ sıfatların teviline karşı çıktıkları için³⁴ eleştirmekte ve İbn Teymiyye'yi onların izinden gitmekle itham etmektedir. İbn Teymiyye muhaliflerinden Hısnî (ö. 829/1426), Hanbelî ulemadan İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Def'u Şühbeti't-Teşbih*³⁵ adlı eserine dayanarak Hanbelîlerden Abdullah Hasan b. Hâmid (ö. 403/1012), Ebû Ya'la el-Ferrâ ve İbnü'z-Zâğûnî'yi (ö. 527/1132) teşbih ve tecsime düşmekle itham etmektedir.³⁶

Hanbelî ve aynı zamanda sûfî olan Herevî'nin kelimcılara, Kadirilik tarikatının kurucusu Geylânî'nin ise sıfatları tevil edenlere karşı sert tavrı, mezhebin tasavvufî geleneğinin kelim karşıtlığı üzerinden şekillendiğini göstermektedir. İbn Teymiyye kelim eleştirisinde Herevî'yi referans alırken tasavvufta Geylânî'yi takip etmektedir.³⁷ İbnü'l-Muallim ise Geylânî'yi tevil karşıtlığından dolayı ağır ifadelerle eleştirmektedir. Kanaatimizce bu durum ayrışmanın tasavvufî boyutlarını ortaya koymaktadır. Çünkü Eş'arîlerle Hanbelîler ilk dönem sûfîleri hakkında ittifak etmekle birlikte farklı tasavvufî geleneklere mensupturlar.³⁸

³³ İbnü'l-Muallim, İbn Kudâme'nin Eş'arîleri bidatçı ve dalalet ehli fırkalar arasında zikrettiğini, teveli benimsedikleri için de küfürle itham ettiğini ileri sürmektedir. Bkz. İbnü'l-Muallim el-Kureşî, *Necmü'l-Mühtedî*, 118-120. İbn Kudâme'nin *İsbâtü Sıfâtü'l-'Ulûv* adlı eserinin bazı neşirlerinde Küllâbiyye geçmekte fakat Eş'ariyye zikredilmemektedir. Neşirlerden birinde Râfıza, Cehmiyye, Havâric, Kaderiyye, Mürctie, Mu'tezile, Kerrâmiyye, Küllâbiyye, Salimiyye fırkalarıyla bunlara benzeyenler ifadesi yer almaktadır. Bkz. Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Cemmâilî İbn Kudâme, *Lüm'atü'l-İ'tikâd el-Hâdî ilâ Sebîli'r-Reşâd* (Kuveyt: ed-Dârü's-Selefiyye, 1985), 184. Eserin bir diğer neşirinde ise Salimiyye zikredilmemektedir. Fakat şarih, İbn Kudâme'nin bunlara benzeyen fırkalar ifadesiyle Eş'arîliği kastettiğini belirtmektedir. Muhammed b. Sâlih Useymîn, *Şerh Lüm'atü'l-İ'tikâd el-Hâdî ilâ Sebîli'r-Reşâd*, thk. Ebû Muhammed Eşref b. Abdülmaksûd (Riyad: Mektebetü Edvâi's-Selef, 1995), 161, 163. Fakat 1911 yılında İbn Kudâme'nin itikadını başka eserlerle birlikte tek bir kitapta toplayan çalışmada Eş'arîlik ismen zikredilmektedir. Bkz. Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Cemmâilî İbn Kudâme, "Akîdetü'l-İmâm Muvaffakuddîn Ebî Muhammed Abdillâh b. Kudâme el-Makdisî", *el-Mecmû'u'l-Müştemil 'ale'd-Dürrü'l-Âtiye*, haz. Ferecullah Zeki el-Kürdî (Mısır: Matbaatu Kürdistânî'l-İlmiyye, 1911), 560.

³⁴ İbn Kudâme, *İsbâtü Sıfâtü'l-'Ulûv* adlı eserini tecsime ve teşbih ithamlarına cevap vermek ve kelimcilerin sıfatları tevil etmelerine itiraz etmek için kaleme almıştır. Bkz. Ferhat Koca, "İbn Kudâme, Muvaffakuddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/141.

³⁵ İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) bu eserindeki eleştirileri, Hanbelîlerden Deştî (ö. 665/1266-67) tarafından tepkiyle karşılanmıştır. O, Allah'ın sınırının olduğunu ve arşının üzerinde oturduğunu savunmak için risalesini kaleme almış ve Eş'arîlere çok ağır ifadelerle yüklenmiştir. Bkz. Ebû Muhammed Mahmûd b. Ebi'l-Kâsım İsfendiyâr b. Bedrân b. Eyyân ed-Deştî, *İsbâtü'l-Had lillâhi 'Azze ve Celle ve bi-ennehu Kâ'idün ve Câlîsün 'alâ 'Arşih*, thk. Muslit b. Bender el-Uteybî - Âdil b. Abdillâh Âl Hamdân (Cidde, 2009), 196.

³⁶ Hısnî, *Def'u Şühbeh*, 70-83.

³⁷ O, Abdülkâdir-i Geylânî'nin *Fütuhu'l-Gayb* adlı eserinin beş bölümünü *Şerhu Kelimât min Fütûhi'l-Gayb* adıyla genişçe şerh etmiştir. Şerh için bkz. Ebû'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Câmi'u'r-Resâil*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Cidde: Dârü'l-Medenî, 1984), c. 2: 71-189. Ayrıca eserin münferit baskıları da mevcuttur. Bkz. Nihat Azamat, "Fütûhu'l-Gayb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/259. Makdisi, İbn Teymiyye'nin Kadirî tarikatına mensup sûfî olmanın ötesinde Abdülkadir Geylânî'ye ulaşan bir silsile yoluyla hırka giydiğine dair somut verilerle görüşünü desteklemektedir. Bkz. George Makdisi, "Kâdirî Sûfîsi İbn Teymiyye", çev. Vahit Göktaş, *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* VIII/19 (2007), 405-406.

³⁸ Hanbelîliğin tasavvuf karşıtı olduğuna dair yaygın kanaatin aksine zühdt ve takva merkezli anlayışın mezhebin baskın özelliği olduğuna dikkat çeken Makdisi, sonraki dönem Hanbelî ulemasının da tarikat erbabı olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz. George Makdisi, "Hanbelî Mezhebi ve Tasavvuf", çev. Ramazan Özmen, *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* VIII/18 (2007), 301-302, 305.

Eş'arî gelenekte kaynağını Haris el-Muhâsibî (ö. 243/857)'ye dayandırabileceğimiz bir tasavvufi damar mevcuttur. Eş'arî'nin kelimada olduğu gibi tasavvufta önder olduğuna yapılan vurgu,³⁹ Eş'arîliğin tasavvufta sıkı bağına işaret etme arzusunun kaynaklanmaktadır. Bu damar Eş'arî'ye yirmi yıla yakın talebe olan İbn Haffî eş-Şirâzî (ö. 371/982) kanalıyla sonraki nesillere aktarılmıştır. İbn Haffî'e öğrenci olan Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) ile Kâzerûniyye tarikatının kurucusu Ebû İshâk el-Kâzerûnî (ö. 426/1035) vasıtasıyla Eş'arîlikle sûfilik toplumunda geniş kesimlere taşınma imkânı bulmuştur. Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve Gazzâlî (ö. 505/1111)'nin yazdıkları eserlerle bu ikisini kaynaştırmadaki rolü ayrıca önemlidir.⁴⁰

Bâkılânî'nin takva ve vera' ehli olarak zikrettiği Eş'arîlerden bir kısmını doğrudan tasavvufta ilişkilendirdiği ifade edilmiştir. Eş'arîliğin tasavvufta erken dönemlerde başlayan bu ilişkisi genişleyerek devam etmiştir. Tasavvufta ilişkilendirilen Eş'arî büyükleri arasında *el-İbâne 'an Turukî'l-Kâsîdîn*⁴¹ adlı eserin sahibi İbn Fûrek (ö. 406/1015), Kuşeyrî'nin hocası Ebû İshak el-İsferâyînî (ö. 418/1027), Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38), Ebü't-Tayyib et-Taberî (ö. 450/1058), İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Gazzâlî, İbn Tûmert (ö. 524/1130) ve Şehristânî (ö. 548/1153) bulunmaktadır.⁴²

Akide Eş'arîliği Kalaycı'nın tespit ettiği gibi, Sühreverdîyye, Ebheriyye, Kübreviyye, Zahidiyye, Halvetiyye, Safeviyye ve Kâdiriyye tarikatlarınca benimsenirken⁴³ Abdülkadir-i Geylânî'nin tarikatı Hanbelîlerce sahiplenilmiştir. Tasavvuf karşıtı olarak takdim edilen İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Akıl'ın tasavvufta değil de onun bazı uygulamalarına karşı olduğuna dikkat çeken George Makdisi; Muvaffakuddin İbn Kudâme, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350)'nin tarikat hırkası giyen birer Kadîrî olduklarına dair somut veriler sunmaktadır.⁴⁴ Yukarıda ismi geçen tarikatlara ilaveten Şâfiîlerin, Kâdiriyye tarikatıyla Şeybânîyye kolu üzerinden bağ kurduğu görülmektedir.⁴⁵ Eş'arîliğin Kâdiriyye ile ilişkisi ise Yâfiyye kolu üzerinden somutlaşmaktadır.⁴⁶ Bu veriler Eş'arîliğin, içerisinde Kadiriyye'nin de bulunduğu birçok tarikatla kurduğu geniş ilişki ağını ortaya koymaktadır. Buna karşılık Hanbelîliğin sûfilikle kurduğu bağın sadece Kadîrîlik üzerinden gerçekleşmesi, Hanbelîlik tasavvuf ilişkisinin daha dar bir çerçevede kaldığının göstergesidir.

Farklı ilim geleneklerinin taşıyıcısı olan Eş'arîlik ile Hanbelîlik arasındaki ilişki, tarihsel süreçte bazı farklılıklar gösterse de çoğunlukla rekabet üzerinden şekillenmiştir. İbn Teymiyye, Eş'arîliği eleştirirken Hanbelîlerin kelim ve tevil karşıtı görüşlerinden faydalanmış ayrıca Şâfiîlik üzerinden Eş'arîliği tenkit

³⁹ Tacüddîn Ebû Nasr Abdilvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, thk. M. M. Tanâhî - A. M. Hulv (Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1964), c. 3: 351.

⁴⁰ Kalaycı, *Eşarîlik Maturidilik İlişkisi*, 89-95.

⁴¹ Eserin tam adı *el-İbâne 'an Turukî'l-Kâsîdîn ve'l-Keşf 'an Menâhici's-Sâlikîn ve't-Teveffür ilâ 'İbâdeti Rabbi'l-'Alemin* olup Türkçe'ye *el-İbâne an Turukî'l-Kâsîdîn Tasavvuf İstilahları* adıyla çevrilmiştir.

⁴² Abdülgaflar Aslan, "IV/X. Yüzyılda Kelam - Tasavvuf İlişkisi - İbn Fûrek Örneği-", *Dinî Araştırmalar* V/14 (2002), 69,71.

⁴³ Kalaycı, *Eşarîlik Maturidilik İlişkisi*, 211.

⁴⁴ Makdisi, "Kâdirî Sûfisi İbn Teymiyye", 305-308.

⁴⁵ Şeybânîyye'nin kurucusu, Abdülkadir-i Geylânî'ye intisaplı Yûnus b. Yûsuf eş-Şeybânî'dir. *el-'Akîdetü's-Şeybânîyye* isimli manzum akidenin kendisine ait olması güçlü bir ihtimaldir. Risale boyutundaki bu eserin bilinen bütün şarihleri Şâfiî mezhebine mensuptur. Eserin ilk şarihi ise kelamcılığıyla da bilinen İbn Kâdî Aclûn'dur (ö. 876/1472). Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "el-'Akîdetü's-Şeybânîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/258-259; Kalaycı, *Eşarîlik Maturidilik İlişkisi*, 216. Bu bilgiler Şeybânîyye'nin Şâfiî Kadîrî bir yapıda olduğunu ortaya koymakta ancak Eş'arîlikle bağına dair yeterli veri sunmamaktadır.

⁴⁶ Yâfiyye'nin durucusu İbn Teymiyye karşıtlığı ve Eş'arî taraftarlığıyla bilinen Yâfiî'dir (ö. 768/1367). Bkz. Derya Baş, "Yâfiî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/176.

etmiş böylece ikisini ayrı değerlendirmiştir. Hadis taraftarı olan İbn Teymiyye, Şafiliği sahiplenirken özellikle kelam ve felsefe etkisindeki Eş'arîliğe ağır eleştirilerde bulunmuştur. Ona reddiye yazan Şâfiî Eş'arîler ise Hanbelîlerden teşbih ve tescime kayanlar üzerinden eleştirilerini sürdürmüş ve bu konuda İbnü'l-Cevzî'yi referans göstermişlerdir. Eş'arî ve Hanbelîlerin farklı tasavvufî geleneklere sahip olması da eleştirilere yansımıştır. Eş'arîler, Hanbelîlerin şeyhi Abdülkâdir-i Geylânî'nin seleften sayılamayacağını öne sürerek yorumlarına iltifat edilmemesi gerektiğini vurgulamışlardır.

3. İbn Teymiyye'nin Eleştiri Ağı ve Mütakellim Eş'arîlere Yönelik Eleştirileri

İbn Teymiyye, meseleleri küllî yöntemle inceleyen bir düşünce yapısına sahiptir. O, eleştirdiği fikir ve kişileri zihnindeki büyük resim içerisinde bir yere yerleştirmeye gayret eder. Bundan dolayı onun tenkitlerinin geniş bir sahaya yayıldığı görülür. O, filozoflardan İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve İbn Rüşd (ö. 595/1198), kelimcilerden Cüveynî (ö. 478/1085), Gazzâlî ve Râzî (ö. 606/1210), mutasavvıflardan İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ve Konevî (ö. 673/1274) gibi önemli simaları eleştirilerinin odağına yerleştirir. Bu yönüyle İslam düşünce tarihinin büyük isimleriyle hesaplaşma ve düşüncelerini kritik etmeyi temel mesele olarak görür.⁴⁷ Fikriyatındaki dağınıklığın temel gerekçesi de budur. Bundan ötürü onun Eş'arîlik eleştirisi kelamdan, kelam eleştirisi de felsefeden bağımsız değildir.

İbn Teymiyye, felsefe eleştirisinde Gazzâlî, Râzî ve Şehristânî gibi Eş'arî kelimcilerinin yaklaşımından istifade eder. Ancak onların değinmediği hususlar üzerinden de filozoflara tenkitlerde bulunur.⁴⁸ O, filozofların matematik ve fizik konularında yetkinken metafizik alanında son derece yetersiz olduklarını ve bu hususta kelimcilerle kıyaslanamayacaklarını belirtir.⁴⁹ İbn Teymiyye, kelimcilerin bu üstünlüklerine rağmen filozoflarla tartışırken onların batıl yöntemini benimsediğini öne sürer ve Mu'tezile mensupları başta olmak üzere Gazzâlî, Şehristânî ve Fahreddin er-Râzî gibi Eş'arîlerin de aynı yanılsaya düştüğünü savunur.⁵⁰ Vahiy merkezli akılcılığı benimseyen İbn Teymiyye'nin metafizik alanında vahiy bilgi kaynağı olarak kabullenilen kelimcileri, filozoflardan yetkin görmesi anlaşılır bir durumdur. Onun yöntem konusunda kelimcilerle yönelttiği eleştirileri de aynı kaygının ürünü olarak değerlendirilmelidir. Çünkü o, filozofların yönteminden etkilenen kelimcilerin vahiy yönteminden uzaklaştığı sonucuna ulaşmıştır.

3.1. Mu'tezile ve Eş'arîlik Eleştirisinin Ölçütü Olarak Selef Yöntemi

Eş'arîleri Mu'tezile'ye nazaran kitap ve sünnete daha yakın gören⁵¹ İbn Teymiyye, selef yöntemi takip eden ispat ehlinin en doğru usulü benimsediğini savunur. O, Mu'tezile ve Eş'arîler arasında yaptığı kıyaslamalarda selef yolunun sahliliğine dikkat çeker.⁵² Bezzâr'a göre, kelam

⁴⁷ Özervarlı, *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi*, 12.

⁴⁸ Bu tenkitler için bkz. Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Hudûsu'l-Alem Âlemin Hudûsu Problemi*, çev. Cihan Özaykan (İstanbul: Endülüs, 2019), 230-250. Barlak, İbn Teymiyye'nin filozoflara yönelik metodolojik eleştirilerini aklın konumu, nasların tevili ve mantığın işlevi başlıkları altında analiz eder. Bkz. Muzaffer Barlak, "İbn Teymiyye'nin Felsefî Yöntem Eleştirisi ve Müslüman Filozofları Tekfir Etme Gerekçeleri", *The Journal of Academic Social Science Studies* 81 (2020), 365-369.

⁴⁹ İbn Teymiyye, *Hudûsu'l-Alem*, 142, 268. Filozofların yetkin olduğu ve onlardan faydalanılabilecek konular hakkında bkz. Özervarlı, *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi*, 17.

⁵⁰ İbn Teymiyye, *Hudûsu'l-Alem*, 270.

⁵¹ İbn Teymiyye, *Hudûsu'l-Alem*, 270.

⁵² İbn Teymiyye'nin Kur'an ve hadis merkezli bir akılcılığı inşa çalıştığı fakat bunun takipçileri tarafından pek de geliştirilemediği ifade edilmektedir. Özervarlı, *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi*, 167. Onun akılcı teolojisinin

ehlinin sözlerine çoğu alim, kelimcilerin birbirine denk sayılabilecek delilleri arasında tercih yapmakta zorlanmışlardır. Bunlar ta'tîl fikrine ve şüpheye dalma korkusu içerisinde kaldıkları esnada İbn Teymiyye'nin eserleriyle tanışmışlar ve bu sayede kelimcilerin şüphelerinden kurtularak aydınlığa ulaşmışlardır.⁵³

İbn Teymiyye'ye göre Eş'arîler; nasları tevil eden Mu'tezile'ye karşı Allah'ın hayat, ilim, kudret, sem' ve basar sahibi olduğunu kitap ve sünnetteki ifadelerle ispatlamaya çalışırken Allah'ın muhabbet, rıza, gazap, makt (hoşlanmama), ferah ve dahk niteliklerine sahip olduğunu ispatlayanlara karşı nasları tevil ettikleri için bu konuda net bir çizgiye sahip değildirler. Neyin tevil edileceği meselesinde de çelişki içerisindedirler. Yine ona göre kelimcilerin ekserisi, akılla ispat edilemeyen tevil edilmesi gerektiğini, ispatlanabilen için bunun mevzubahis olmadığı görüşündeyken bazıları ilahi nur ve keşifle bilinenlerin kesinlik değeri taşıdığı için tevil konusu olamayacağını, bunun dışındakilerin tevil edileceğini ileri sürmüşlerdir. İki görüşü benimseyenleri de dalalette gören İbn Teymiyye, bunların yanlış ve çelişkilerini beş maddede zikreder.⁵⁴

Kelam yöntemini benimseyen Eş'arîlerin sıfatlar, kelâmullah, rü'yet, esma ve ahkâm meseleleriyle, kader konusunda teville başvurmak suretiyle kitap, sünnet ve ümmetin sefine muhalefet ettiğini ileri süren İbn Teymiyye'ye göre Eş'arîlerin Mu'tezile'yi itibarsızlaştırmaya hakkı yoktur. Çünkü Mu'tezile'nin sünen, asâr ve selefin icmâına muhalefet ederek ortaya attığı fikirlerin benzerini Eş'arîler de ortaya atmış hatta kimi konularda daha ileri gitmişlerdir. Dolayısıyla ona göre, selefin Mu'tezile'yi itham ettiği hususlar, Eş'arîler için de aynı şekilde geçerlidir.⁵⁵

İbn Teymiyye, yöntem konusunda Mu'tezile'yi örnek alan Eş'arîleri *Mu'tezile'nin çömezleri* olarak niteler. Mu'tezile'nin ise filozofların yöntemini aldığını belirtir. Ona göre Mu'tezile mezhebi, sıfatları nefyederek kendisini Tevhid ehli olarak tanımlarken Eş'arîler de bazı sıfatları nefyederek aynı ismi sahiplenmektedir. İki mezhep mensupları da kelam ilmini *Usulü'd-dîn* olarak niteleyerek sefeye muhalefet etmekte, Kitap ve sünnetle sabit olan iman esaslarını *akliyyat* kapsamında değerlendirmektedir. Neticede Eş'arîler, Âlemin hudûsu meselesinde filozoflara galip gelememiş, sıfatlar konusunda da Mu'tezile'ye üstünlük sağlayamadığı gibi batıl ve çelişkili bazı fikirleri savunmak zorunda kalmıştır.⁵⁶

boyutları hakkında geniş bilgi için bkz. Özervarlı, *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi*, 115-161. Krş. Hüseyin Aydın, "İbn Teymiyye'nin Nasçı Akılcılığının Kelâmî Açıdan Değerlendirilmesi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014), 133-181; Erkan Kurt, "İbn Teymiyye'nin Selefî Kelâmı: Tarihsel ve Yapısal Bir Analiz", *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVI/31 (2017), 81-108.

⁵³ Ebû Hafs Sirâcüddin Ömer b. Ali el-Bezzâr, *el-A'lamü'l-'Aliyye fî Menâkıbi Şeyhi'l-İslâm İbn Teymiyye*, thk. Selâhaddin el-Müneccid (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1976), 33. İbn Teymiyye'nin taraftarları onun tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili vb. alanlardaki üstünlüklerini sıralarken kelam ve felsefeye vukûfiyeti hususunda çoğunlukla sessizliğe bürünmüşlerdir. Bu durum, İbn Teymiyye'nin de mensubu olduğu Hanbelî geleneğin kelam ve felsefe karşıtlığı ve bu ilimlere bigâne oluşuyla izah edilebilir. Zehebî ise, İbn Teymiyye'nin kelam ve felsefede de bir numara olduğunu ifade etmekten çekinmemiştir. Bkz. İbn Abdülhâdî, *el-'Ukûdû'd-Dürriyye*, 22.

⁵⁴ Nassın tevilî konusunda İbn Teymiyye'nin eleştirileri, Eş'arîlerdeki sûfî ve kelimci farklılığını ön plana çıkarması açısından önemlidir. Bkz. İbn Teymiyye, *el-Fetâve'l-Kübrâ*, c. 6: 624-625.

⁵⁵ İbn Teymiyye, *el-Fetâve'l-Kübrâ*, c. 6: 642.

⁵⁶ İbn Teymiyye, *el-Fetâve'l-Kübrâ*, c. 6: 643-646.

İbn Teymiyye 73 fırka hadisine dayanarak kurtuluşa erecek olan kesimin itikadının Hz. Peygamber, sahabe ve onlara tabi olanlar tarafından aktarıldığını; kendisinin itikat olarak benimseyip anlattığı hususların tamamının sahabeden mervî olduğunu ileri sürer. O, itikat ile ilgili konularda buna aykırı fikir beyan edenlerin helak olmayabileceğini belirtir. Çünkü ona göre, bu durumdaki kimse Allah'ın hatasını bağışlayacağı bir müctehid olabileceği gibi; hüküm verdiği konu hakkında delillerin kendisine ulaşmadığı bir kimse de olabilir. Ayrıca, yaptığı iyilikler karşılığında Allah'ın bu kişiyi bağışlaması da muhtemeldir. İbn Teymiyye, Allah'ın cehennem azabı ile yaptığı tehdide (vâid) muhatap olan kişi hakkındaki cezanın derhal gerçekleşmeyebileceğini; tevbe, iyiliklerin kötülüğü gidermesi ya da günahın bağışlanmasının imkân dahilinde olduğunu savunur.⁵⁷

Netice itibariyle İbn Teymiyye'ye göre, Hz. Peygamber ve ashabından aktarılan itikada ittiba önceliklidir ve buna tabi olan kurtuluşa erecektir. Bunun aksine bir şeyi itikat olarak benimseyen kimsenin azaptan kurtulup kurtulamayacağı ise net değildir. İbn Teymiyye bu değerlendirmesiyle kelam yöntemini benimseyenleri, yanlış yola girdikleri gerekçesiyle eleştirmekte fakat bunların Allah tarafından bağışlanabileceklerini ifade ederek kapıyı açık bırakmakta ve tekfirden kaçınmaktadır.

3.2. Eleştirilerin Odağındaki Mütakellim Eş'arîler

Eş'arîlerin kelam ilmine yükledikleri misyon ve onu, dinin esası olarak takdim etmeleri, İbn Teymiyye'nin eleştirilerinin mihverini oluşturur. O, kelami tartışmaları ilgilendiren konu ve kavramların tevhid ilkesiyle izah edilmesine itiraz eder. Kelam ilmi karşıtlığını tevhide yönelik bir itiraz olarak değerlendiren Eş'arîleri, konuyu saptırmakla itham eder. İbn Teymiyye, Eş'arîlerden İbn Fûrek'i Allah'ı tek mütakellim olmakla, Bâkılânî ve Cüveynî'yi ise O'nu bölünme ve parçalanmaktan münezzeh olmakla niteleyip bu hususları, tevhidin vazgeçilmez esası olarak takdim ettikleri için eleştirir. O, Küllâbîler ve Eş'arîlerin bu fikirleri Cehmiyye ile Mu'tezile'den aldıklarını ileri sürer çünkü ona göre Cehm, Allah'ın *vâhid* ve *ehad* ismini üç manayla tefsir etmekte; birinci mananın bölünemez, parçalanamaz, çoğalamaz ve terkipten oluşamaz olduğunu ileri sürmüştür.⁵⁸

İbn Teymiyye Eş'arî mütakellimlerden Bâkılânî, Cüveynî, Gazzâlî ve Râzî'yi, kelamı kesin sonuçları olan usûlî'd-dîn olarak; fıkıhı ise zanniyyât ile malul bir ilim şeklinde takdim ettikleri gerekçesiyle eleştirir. Ona göre hadis, fıkıh ve tasavvuf ehlinde bazıları da kelimcilerin bu fasit anlayışına tabi olmuşlardır.⁵⁹

Eş'arîlerin bir kısmının Cehmiyye ve Mu'tezile'ye uyarak havâdisin Allah'a hulul edemeyeceği fikrini benimsediğini belirten İbn Teymiyye'ye göre bu anlayışın neticesinde Allah'ın *sonradan arşa ve semaya istiva etmesi* gibi özellikleri ta'til edilmekte üstelik bu konuda tatmin edici akli bir açıklama da yapılmamaktadır. O, Cüveynî'nin *el-İrşâd*'ında sonradan yaratılanların Allah'a hululünü reddetmek için ileri sürdüğü argümanları tatmin edici bulmadığı gibi cevher ve arazla ilgili açıklamalarının daha büyük sorunlara yol açtığı kanaatindedir.⁶⁰ Râzî'nin nihai görüşünü yansıtan son eseri *el-Metâlibü'l-Âliye*'de

⁵⁷ İbn Abdülhâdî, *el-'Ukûdû'd-Dürriyye*, 181-182.

⁵⁸ İbn Teymiyye, *el-Fetâve'l-Kübrâ*, c. 6: 548.

⁵⁹ Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *el-İstikâme*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Medine: Câmiatiü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991), c. 1: 48-49.

⁶⁰ İbn Teymiyye, *el-Fetâve'l-Kübrâ*, c. 6: 548-556.

cisimlerin hudûsu hakkındaki delilleri birbirine denk gördüğünü belirten İbn Teymiyye, kimi Eş'arîlerin hararetle savunduğu Allah'ta havâdisin kaim olamayacağı kanaatinin mezhebin en önemli simaları tarafından bile benimsenmediğine ve Eş'arî'den âlemin kıdemi hakkında delillerin denkliğine dair bir görüş nakledildiğine dikkat çeker.⁶¹

İbn Teymiyye'ye göre, İbn Küllâb'ın izinden giden Eş'arî, Allah'ı mahlûkattan ayrı değerlendirip ulûv sıfatını ispatladığı için Mu'tezile'ye göre sünnete daha yakın bir konumdadır. O, sonraki Eş'arîlerin haberi sıfatları ve ulûv sıfatını nefyederek en hayırlılarının ona onu sem'î sıfatlardan saymak suretiyle Eş'arî'nin yolundan ayrıldığını ileri sürer.⁶²

Eş'arîlerden kimin selef anlayışına daha yakın ve uzak olduğu konusunda bir sıralama yapan İbn Teymiyye'ye göre, kelamla felsefeyi mezceden Râzî ile Âmidî gibileri selef akidesine en uzak noktadadır. Sonra Allah'ın sıfatlarını ispatlama ve tevhid hakkındaki görüşünden dolayı Cüveynî ve emsalleri gelir. Ardından sırayla Bâkılânî (ö. 403/1013), Eş'arî ve İbn Küllâb (ö. 240/854) gelir. İbn Küllâb diğer isimlere nazaran selefte daha yakındır.⁶³ Bu sıralama her ne kadar kronolojik duruyorsa da kelam ve felsefeyle olan ilişkinin boyutuyla izah edilmesi daha isabetlidir. Gerçi Eş'arîlerin felsefi konuları kelama dahil etmesi kronolojik sıralamayla örtüşse de gelenek içerisinde akideyi ön plana çıkarıp felsefe ve kelama mesafeli olan bir kesim hep var olagelmıştır. Ayrıca İbn Teymiyye'nin Horasan Eş'arîleri'nden İbn Fûrek'i Irak Eş'arîleri'nden el-Bâhilî, İbn Mücâhid ve Bâkılânî'ye nazaran selef anlayışına daha uzak görmesini Horasan ehlinin kelam, felsefe ve yabancı kültürlerle olan temasıyla izah etmek mümkündür.⁶⁴

Haberi sıfatların anlaşılma biçimi, Ehl-i hadîs ile kelam yöntemini benimseyenler arasındaki temel ihtilaf konularındandır. Özellikle müteahhirîn dönem Eş'arîlerinin haberi sıfatları tevil etmesi, İbn Teymiyye'nin aşırı tepkisine yol açmıştır. Ona göre sıfatlar konusunda nefy yolunu tercih edenler Cehm b. Safvân'a tabi olmuş, sıfatları yorumlamakla selefin yolunu terk etmiş ve kelamcıların yöntemini benimsemiştir. Kelamcılar ise Kur'an ve sünnetin yöntemini terk edip kelam usulüne tutunduklarından İmam Şâfiî'nin ifadesiyle ayakkabı ve sopalarla dövülüp insanlar arasında dolaştırılmayı hak etmiştir.⁶⁵ İbn Teymiyye üslubunu daha da sertleştirerek Allah'ın sıfatlarını hakiki manalarının dışına taşıyarak nefyeden, bilinen anlamlarının dışındaki anlamlara hamlederek yorumlayanları Karâmita, Bâtîniyye ve Sûfestâiyye'ye benzetir.⁶⁶

İbn Teymiyye Eş'arîlerin akli çelişkilerinin sayılamayacak kadar çok olduğunu ileri sürer. Ona göre, yüce Allah'ta arazların kaim olmayıp sıfatların kaim olduğunu savunmak çelişkidir. İbn Teymiyye'ye göre, Onların sorunlu görüşleri arasında Allah'ın mu'âyenet ve müvacehet olmaksızın ay ve güneşin görüldüğü gibi görüleceği; emir, nehiy ve haberin kelamın türleri değil de sıfatları olduğu ve kelâmullahın kulakla işitilmeyip kalpte bir latife kılınacağı; hareket ve sükunu kabul eden varlıkların bir yer işgal etmesi (tehayyüz) gerektiğinden kadim olanın hareket ve sükunla nitelenemeyeceği; kudret ve hayat gibi

⁶¹ İbn Teymiyye, *el-Fetâve'l-Kübrâ*, c. 6: 557.

⁶² İbn Teymiyye, *el-Fetâve'l-Kübrâ*, c. 6: 631.

⁶³ Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Riyad: Câmîati'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1986), c. 3: 293.

⁶⁴ Burhaneddin Kıyıcı, *İbn Teymiyye'de Akıl-Nakil İlişkisi (Der'u Tearuzi'l-Akl ve'n-Nakl Bağlamında)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2009), 243; İsmail Akkoyunlu, *İbn Teymiyye'nin Şia'ya Reddiyesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2017), 117.

⁶⁵ İbn Teymiyye, *el-Fetâve'l-Kübrâ*, c. 6: 335.

⁶⁶ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, c. 6: 338.

sıfatların mütehayyizde kaim olmayıp kadim olanda kaim olduğu ve Allah'ta kaim sıfatların onun hudûsuna delil olamayacağı gibi hususları sayar.⁶⁷

İbn Teymiyye Eş'arî büyüklerinden mezhebin kurucusu kabul edilen Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'yi kelâmullahı mana olarak yorumladığı, Cüveynî'yi kelam ilmine yüklediği misyon ve haberi sıfatları tevil ettiği, Gazzâlî'yi selef asarı hakkındaki zayıf bilgisi ve felsefeye dalıp batını yorumlara zemin hazırladığı, Râzî'yi ise akıl nakil ilişkisinde aklı öncelediği ve haberi sıfatları tevil ettiği için tenkit etmiştir.⁶⁸ Dönemin Eş'arîleri, mezhep imamlarına yönelik bu eleştirilerden rahatsızlık duydukları için bunlara reddiyelerle cevap vermişlerdir.

İbn Teymiyye'nin Eş'arîlere yönelik tenkitleri felsefe, tasavvuf ve kelam eleştirisinden bağımsız olmadığı gibi yukarıdaki isimlerle de sınırlı değildir. O, selef anlayışı ekseninde İslam inancına sonradan dahil dildiğini düşündüğü fikir ve kavramlara şiddetle karşı çıkmıştır. Genel anlamda selef yöntemine yakınlığına göre önce Hanbelîleri sonra sırasıyla Eş'arîler, Mu'tezile ve filozofları yerleştirmiştir. Ancak o, ayrıntılı değerlendirmeler yaptığı yerlerde Hanbelîlerden kelam yöntemine dalanların bazı Eş'arîlerden, kelâmullah konusundaki görüşleri dolayısıyla bazı Eş'arîlerin ise Mu'tezile'den daha sorunlu görüşleri benimsediğini vurgulamıştır. İbn Teymiyye Eş'arîleri kelam yöntemini dinin aslı olarak takdim ettikleri için hudûs delili, kelâmullah, kader, istitâat, hüsün ve kubuh, esmâ ve ahkâm gibi konular üzerinden tenkit etmiştir. Onun eleştirdiği kişilerin başında ise Eş'arî, Cüveynî, Râzî, Gazzâlî ve Âmidî gibileri gelmektedir.

4. İbn Teymiyye Taraftarlığı ve Karşıtlığı

İbn Teymiyye'nin öğrenci ve takipçileri tarafından mutlak ve yanılmaz otorite olarak kabul edilmesi, ona muhalif bir damarın oluşmasına yol açmış ve bunu beslemiştir. Çünkü taraftarları onun kendi döneminin hücceti olduğunu, ilimdeki seviyesine muhalifleri başta olmak üzere kimsenin ulaşamadığını dile getirerek⁶⁹ eserler telif etmişlerdir. Örneğin Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Bezzâr (ö. 749/1348), hocası İbn Teymiyye'nin hayatını ele aldığı eserinde cömertliğini, takvasını, kerametlerini ve ilmi otoritesini menkıbevi bir üslupla ele alan abartılı bir dil kullanmıştır.⁷⁰

İbn Teymiyye'ye düşmanlık yapanları bidat, dalâlet ve hevâ ehli olarak tanımlayan Bezzâr'a göre, düşmanlarının ona komplolar kurarak onu hapse attırmaları, ona leke getirmemiş aksine onun görüş, fetva ve eserlerinin daha fazla yayılıp benimsenmesine vesile olmuştur.⁷¹ Böylece taraftarları artarken muhalifleri onlara karşı daha çok bilenmiştir.

Bezzâr, 728/1328'de hapiste vefat eden İbn Teymiyye'nin ölüm haberini alan Şam halkının çarşıları kapatıp adeta hayatı durdururcasına cenaze namazını kılmak için küçük büyük, kadın erkek, idareci halk ve ulema avam ayırt etmeksizin bir araya geldiğini aktarır.⁷² Onun bu konudaki

⁶⁷ İbn Teymiyye, *el-Fetâve'l-Kübrâ*, c. 6: 625-626.

⁶⁸ Eş'arî büyüklerine İbn Teymiyye'nin yönelttiği tenkitler için bkz. Kaya, *İbn Teymiyye'ye Şâfiî-Eş'arî Ulemanın Eleştirileri*, 41-52.

⁶⁹ Bezzâr, *el-A'lâmü'l-Âliyye*, 69-71.

⁷⁰ Bezzâr, *el-A'lâmü'l-Âliyye*, 41-43, 67-68.

⁷¹ Bezzâr, *el-A'lâmü'l-Âliyye*, 68.

⁷² Bezzâr, *el-A'lâmü'l-Âliyye*, 73. Krş. Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1988), c. 14: 139.

ifadeleri abartılı olmakla birlikte İbn Teymiyye'nin taraftarlarının çokluğunu ve taassubunu göstermesi açısından dikkat çekicidir.⁷³

Hanbelîlerden olan Necmüddîn Süleyman b. Abdülkavî et-Tûfî (ö. 716/1316), İbn Teymiyye'nin 707/1307 yılında hapisten çıkması üzerine yazdığı kasideyle onu methetmiş ve taraftarlarını "İbn Teymiyye'nin ehli" şeklinde tanımlayarak onları yüceltmıştır.⁷⁴ Bu da henüz hayattayken İbn Teymiyye'nin ciddi bir taraftar kitlesinin oluştuğunun göstergesidir. Vefatından sonra da sıkı takipçi kitlesinin varlığı muhaliflerin dikkatini çekmiş ve onları rahatsız etmiştir. İbn Teymiyye eleştirisi yapanların bu kitleyi muhatap aldığını göz ardı etmemek gerekir. Örneğin Hısnî reddiyesinde, İbn Teymiyye taraftarlarını *hizip* (حزبه) ifadesiyle niteler.⁷⁵

Hısnî'nin, İbn Teymiyye'nin ölüm şekline dair aktardıklarının çoğu tarihi verilerle örtüşmemekle birlikte taraftar kitlesine bakışını yansıtmaları açısından önemlidir. O, İbn Teymiyye'nin ölümüyle ilgili üç görüşten bahseder. İlki, hapiste eceliyle öldüğüdür. İkincisi, hakkındaki ölüm kararı nedeniyle öldürüldüğüdür. Sonuncusu ise bu kararın uygulanacağından emin olan taraftarlarının onu birine öldürttüğü yönündedir. Birinci iddia tarihi verilerle örtüşmektedir. Tarihi kayıtlara bütünüyle aykırı olan son iki söylentiden sonuncusuna yoğunlaşan Hısnî, taraftarlarının İbn Teymiyye'nin şer'î karar gereği öldürülmesi durumunda akidesinin batıllığının onaylanmış olacağı kaygısıyla onu öldürttüğü ihtimali üzerinde durur. Hısnî, onların kırbaça dövülüp hakarete uğramak gibi eziyetlere maruz kalmalarına rağmen İbn Teymiyye'nin görüşlerini yaymaya ve ona taassupla sahip çıkmaya devam ettiklerini belirtir.⁷⁶

İbn Kayyim el-Cevziyye ve İbn Kesîr'i İbn Teymiyye'nin en büyük takipçileri olarak takdim eden Hısnî, taassubundan dolayı İbn Kesîr'i hedef alırken⁷⁷ Sübkî ise İbn Kayyim'i hedef almaktadır. Sübkî, İbn Kayyim'in *Nûniyye*'sinde İbn Teymiyye'ye doksan beyitlik yer açarak onu yüceltmesini eleştirmektedir.⁷⁸

İbn Teymiyye'nin hudûs deliline yönelik eleştirilerde bulunurken, *başlangıcı olmayan hâdislerin* varlığı düşüncesini benimsediğini ve bunun alemin, tür olarak kadim oluşuyla eşdeğer olduğunu ifade eden İhmîmî (ö. 764/1363), bu yanlış düşünceyi savunanları uyarmak ve hakikatin ortaya çıkması gayesiyle eserini yazdığını vurguladıktan sonra İbn Teymiyye taraftarlarının bu uyarılara çeşitli tepkiler verdiğini belirtir. İhmîmî risalesinde, bunlar arasından *İbn Teymiyyeci* şeklinde nitelediği bir şahsı muhatap alır. Onun her durumda hocasını haklı çıkarma çabasına çeşitli itirazlarda bulunur.⁷⁹

İhmîmî hutbe irat eden cahil, kıt akıllı, fazilet yoksunu, ahmak, yalancı ve son derece ateşli olan bu şahsı *İbn Teymiyyeci*⁸⁰ olarak betimlemekte fakat onu tanımadığını dile getirmektedir. Bu şahsa

⁷³ Bezzâr, *el-A'lâmü'l-Âliyye*, 74-75. Krş. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 14: 136.

⁷⁴ "يا أهل تيمية العالين مرتبة ومنصباً فرع الأفلاك تبياناً" Bkz. İbn Abdülhâdî, *el-'Ukûdû'd-Dürriyye*, 197.

⁷⁵ Hısnî, *Def'u Şübeh*, 391.

⁷⁶ Hısnî, *Def'u Şübeh*, 578.

⁷⁷ Hısnî, *Def'u Şübeh*, 578.

⁷⁸ Takiyyüddîn Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *es-Seyfü's-Sakîl fi'r-Red 'alâ İbn Zefîl*, nşr. Zâhid Kevserî (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2003), 134.

⁷⁹ İhmîmî, *Risâle fi'r-Red 'alâ İbn Teymiyye*, 72-78.

⁸⁰ Risalede bu minvalde هذا الرجل التيمي | هذا التيمي المسكين | هذا الرجل التيمي الجاهل | هذا الرجل التيمي | هذا الرجل التيمي kullanımları yer almaktadır. Bkz. İhmîmî, *Risâle fi'r-Red 'alâ İbn Teymiyye*, 79, 88, 89, 90, 104.

cevap vermesini isteyen değerli bir dostuna muhatabını tanımadığı için olumsuz cevap verdiğini ancak dostunun ısrarı üzerine bu risaleyi kaleme aldığını belirtmektedir.⁸¹

Risalesinde bu şahsın zihniyetini merkeze alan İhmîmî onu cehalet, yalancılık ve işin özünü kavrayamamakla itham eder. Ona göre bu tipler İbn Teymiyye'yi layıkıyla anlayamadıkları gibi onu eleştirenlerin söylediklerini ya kavramamakta ya da yanlış anlamaktadırlar.⁸² Örneğin kendisi, *el-Münkız mine'z-Zelel* isimli eserinde Allah'ın ahirette görülüp keyfiyetinin bilinemeyeceği inancında olduğunu ifade ettiğini fakat *İbn Teymiyyeci* olarak nitelediği kişi tarafından, Allah'ın ahirette görüleceğini yok saymakla suçlandığını belirtmektedir.⁸³

Taraftarlarının İbn Teymiyye'ye taassup derecesinde bağlı oluşu ve onu tartışmasız otorite olarak kabul etmesi, İbn Teymiyye muhalefetini besleyen bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İbn Teymiyye henüz hayattayken taraftarlarından birinin *İbn Teymiyye'nin ehli* ifadesini kullanması onun etrafında oluşan kitlenin varlığına işarettir. Reddiye müelliflerinin eserlerini kaleme almasında bu kesimin tepkilerinin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü İhmîmî reddiye eserini *İbn Teymiyyeci* olarak nitelediği kesimin bakış açısını eleştirmek için kaleme almıştır. 8./14.asrın ortalarında bu nitelenmenin kullanılması oldukça dikkat çekicidir. Sübkî'nin İbn Teymiyye'nin öğrencilerinden İbn Kayyim'i eleştirmek için reddiye yazması ve Hısnî'nin İbn Teymiyye taraftarlarından duyduğu rahatsızlığı ifade etmesi de bu açıdan önemlidir. Bahsi geçen hususlar, İbn Teymiyye'ye yönelik reddiye edebiyatının oluşumunda, ona taassupla bağlı taraftar kitlesinin etkili olduğunu göstermektedir.

5. Siyasi ve Toplumsal Faktörler

Müslüman toplumlarda ulema, halkın problemlerine çözüm üretmede önemli görevler üstlenmiştir. Özellikle fıkıh ilmiyle ilgilenen alimlerin halk üzerinde ciddi tesiri olmuştur. İnsanların gündelik sorunlarını ilettikleri fetva makamlarının cevapları gündemi belirlemiş bazen bu fetvalar ciddi tartışmaları beraberinde getirmiştir. Memlûk coğrafyasında diğer üç mezhebe göre daha güçlü bir konumda bulunan Şâfiîlik, yönetim üzerinde güçlü bir nüfuza sahipti.⁸⁴ Hanbelî geleneğe mensup olan İbn Teymiyye'nin fetvalarının halk üzerinde etkili olması Şâfiî fukaha ve kadılar arasında rahatsızlığa yol açmış ve İbn Teymiyye fetva vermekten alıkonmaya çalışılmıştır. Şâfiîler, İbn Teymiyye'nin kabir ziyareti ve talâka dair fetvalarının toplumda yayıldığına şahit olunca yazdıkları reddiyelerle buna engel olmaya çalışmışlardır. Fakihlerin İbn Teymiyye'ye karşı temel argümanları, onun dört mezhebe ve icmâa muhalefet ederek yeni fikirler ortaya atması olmuştur. Onlar, İbn Teymiyye'nin fetvalarının Hanbelî mezhebine de mugayir olduğunu vurgulayarak onun Hanbelîler üzerindeki etkisini de kırmayı amaçlamışlardır.

İbn Teymiyye'nin kabir ziyareti ve tevessül konusunu, itikadî bir mesele olarak görmesinde belirleyici olan hususlar vardır. Tasavvuftaki velayet ve kutup anlayışı ile Şia'daki türbe kültürünün

⁸¹ İhmîmî 'ye göre kendisinin İbn Teymiyye'ye yönelttiği eleştirilere cevap vermek için hutbe irat eden bu şahsın iddiaları, meseleyi hiç anlamadığını ortaya koymaktadır. O, risalesine muhatabının kendisine yönelik ithamlarına cevap vermekle başlar. Bkz. İhmîmî, *Risâle fi'r-Red 'alâ İbn Teymiyye*, 79.

⁸² İhmîmî, *Risâle fi'r-Red 'alâ İbn Teymiyye*, 89, 104.

⁸³ İhmîmî, *Risâle fi'r-Red 'alâ İbn Teymiyye*, 89, 98-99, 104..

⁸⁴ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, c. 1: 324-328; Ebu'l-Hasen Ali en-Nedvî, *İslam Önderleri Tarihi 2: Şeyhü'l-İslâm İbn Teymiyye*, çev. Yusuf Karaca (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2016), 39.

İbn Teymiyye'yi bu konuda daha duyarlı hale getirdiği anlaşılmaktadır. O, ulûhiyyet ve rubûbiyyet tevhidi arasında ayırım yaparak⁸⁵ ziyaret ve tevessül uygulamalarının ulûhiyyet tevhidinde zarar verdiğini ve şirke yol açtığını düşünmüştür. İbn Teymiyye kabir ziyareti için sefere çıkmayı ilk ortaya atanların Şia ve türevleri olduğuna dikkat çekmiştir. Ona göre mescitlerin işlevsiz hale gelmesi ve türbe kültünün oluşması bu kesimin uygulamalarının sonucudur.⁸⁶

Lapidus'un Şîf Fâtımîler'in bu yöndeki uygulamalarına dair aktarımları İbn Teymiyye'nin kanaatini destekler mahiyettedir. Eyyûbîler ve Memlûkler, vefat eden önemli zatlar ile halifeler için türbe inşa ederek Fâtımîler'in mirasını sürdürmüşlerdir. Lapidus, 7./13. asrın başlarında İslam dünyasının tamamına yayılan yüzlerce türbenin bulunduğu dikkat çekerek Sünnilerdeki türbe ziyareti ve uygulamalarının, Şîfîlerden esinlenme ya da onlara bir tepki neticesinde yaygınlaştığı ve dini hayatın vazgeçilmez unsuru haline geldiği görüşündedir. Ayrıca o, Eş'arîlerin katkısıyla şekillenen velayet anlayışı neticesinde velilerin kabri başındaki duanın kabul edileceği inancının ortaya çıktığına dikkat çeker.⁸⁷

Bu hususlar kabir ziyareti ve tevessül konusunda İbn Teymiyye'ye yöneltilen eleştirilerin sosyo-politik yönüne eğilmeyi gerekli kılmaktadır. İbn Teymiyye'nin ilgili görüşü Mısır'da oldukça güçlü olan tasavvuf erbabını rahatsız etmiştir. Bunun üzerine Şâzelî tarikatı şeyhi İbn Atâullah el-İskenderî'nin⁸⁸ taraftarları onu yönetime şikâyet etmiş ve İbn Teymiyye sorgulandıktan sonra⁸⁹ 707/1018'de hapisle cezalandırılmış daha sonra 709/109'da İskenderiyye'ye gönderilerek orada bir süre ikamete mecbur bırakılmıştır. 726/1326 yılında İbn Teymiyye'nin yıllar önce verdiği kabir ziyareti fetvası gerekçe gösterilerek bazı taraftarlarıyla birlikte hapisle cezalandırılması ve 728/1328'de zindanda vefat etmesi konunun siyasi ve toplumsal boyutunu ortaya koymaktadır. Muhalifleri İbn Teymiyye'nin şer'î hüküm gereği atıldığı küfür zindanında öldüğünü ileri sürmüş

⁸⁵ İbn Teymiyye, rubûbiyyet tevhidini Allah'ın kâinatı yaratıp düzen vermesi; ulûhiyyet tevhidini ibadet ve duanın sadece Allah'a hasredilmesi anlamında kullanır. Ona göre mümin olsun kafir olsun insanların tamamı rubûbiyyet tevhidini kabullenmekte fakat ulûhiyyet tevhidini benimsemekte ve uygulamakta büyük problem yaşamaktadırlar. Bkz. Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Mecmû'ü Fetâvâ Şeyhi'l-İslâm Ahmed b. Teymiyye*, nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım (Medine: Mücemmau'l-Melik Fahd, 2004), c. 10: 668-670.

⁸⁶ Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *el-İhnâiyye evi'r-Red 'ale'l-İhnâî*, thk. Ahmed b. Mûnis el-'Anzî (Cidde: Dârü'l-Harrâz, 2000), 149-150; İbn Abdülhâdî, *el-'Ukûdü'd-Dürriyye*, 266-267.

⁸⁷ Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi Cilt 1: Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*, çev. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 307-308, 356, 473-474, 486.

⁸⁸ İbn Atâullah'ın doğrudan İbn Teymiyye ile temasının olduğuna dair elimizde güvenilir veriler bulunmamaktadır. Özel, onun eleştirel mahiyetteki kimi ifadelerinin muhatabının İbn Teymiyye olduğunu ve İbn Atâullah'ın İbn Teymiyye ile örtülü hesaplaşma yolunu tercih ettiğini belirtmektedir. Bkz. Ahmet Murat Özel, "İbn Atâullah el-İskenderî: Mısır'ın 'Tasavvuf Çağı'nda Sünnî Tasavvufun Bir Prototipi", *Mısır İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023), 385-389.

⁸⁹ İbn Receb, İbn Teymiyye'nin sorgulanması esnasında İbnü'l-Arabî'ye yönelik eleştirilerinin gündeme getirildiğini, İbn Atâullah'ın İbn Teymiyye'ye bazı ithamlarda bulunduğunu nihayetinde onun tevessül ve istigâse görüşü dolayısıyla cezalandırıldığını aktarır. O, bütün bu olanların arkasında sûfî şeylerinden Nasr el-Menbicî (ö. 719/1319)'nin olduğunu ifade eder. Bkz. Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin (Mekke: Mektebetü'l-Abîkân, 2005), c. 4: 515-516.

tarafatları ise bunu hocalarına uygulanan mihne olarak ifade etmiştir.⁹⁰ Kabir ziyareti ve tevessül konusunda iki tarafın da eser üretmeye devam etmesinin böylesi bir arka planı bulunmaktadır.

Kabir ziyareti ve tevessül hakkında İbn Teymiyye'ye reddiye yazanların fıkıh ve hadis içeriği üzerinden konuyu tartışması meselenin tasavvufî yönünü perdelemeye yönelik bir tutum olarak değerlendirilebilir. İbn Teymiyye'yi eleştiren Takıyyüddin es-Sübki'nin tasavvuftaki şeyhinin İbn Atâullah olması, reddiyesinin tasavvufî dürtülerle kaleme alındığına yorulabilir. Diğer reddiye müellifi olan Hısnî'nin sûfî kimliği ise çok daha barizdir.⁹¹ Hısnî'nin reddiyesinde rüya ve kıssalara müracaat ederek mesajlar vermesi ve tenkitlerde bulunması onun tasavvufî yönünü aşikâr etmektedir.

İsmiyle anılan bir tarikatın kurucusu olan Yâfiî'nin, İbn Teymiyye'ye ilişkin değerlendirmesi reddiyelerin tasavvufî ve toplumsal boyutunu ortaya koymaktadır. O, İbn Teymiyye'nin Ehl-i sünnete aykırı fikirleri nedeniyle hapsedildiğini belirtir. Yâfiî, İbn Teymiyye'nin cezalandırılmasına neden olan fikirlerinin başında kabir ziyaretine dair görüşünün geldiğini söyler ve akabinde onun tasavvuf şeyhleri ve büyük evliyalara karaladığını ifade eder.⁹²

Yâfiî'nin kabir ziyaretinin ardından şeyhleri ve velileri zikretmesi kabir kültürünün bunları yüceltmedeki rolü ile ilgilidir. Ayrıca reddiye müelliflerinin ölen kişilerle tevessülde bulunulabileceğini ısrarla vurgulaması da şeyh ve evliya olarak görülen zatlara bu kapıyı kapatmak istemediği anlamına gelir. Yâfiî, İbn Teymiyye'nin Ehl-i sünnete mugayir ve ceza gerektiren fikirleri arasında son sırada talâk ve cihet görüşünü zikreder. Bu sıralama hem bir tarikat şeyhinin İbn Teymiyye algısını anlamak hem de reddiyelerin tasavvufî yönünü ortaya koymak açısından önemlidir.

İbn Teymiyye'nin boşamaya dair eleştirilen fetvaları, talâka yemin ve şarta bağlı talâkın hükmüne odaklanmaktadır. Bunların yanında üç talâkın tek talâk sayılması konusu da gündeme getirilmiştir. Reddiye eserlerinden *ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'r-Red 'Alâ İbn Teymiyye*'nin müellifi, risalesini İbn Teymiyye'nin yeminle talâkın gerçekleşmeyeceği, bunun sadece yemin kefareti gerektireceği fetvasından sonra üç talâk ile yapılan boşamanın geçerli olmadığı ve bunun bir talâk olarak kabul edilmesi gerektiğine dair fetvasının avam, bedevi, çiftçi ve Berraniyye bölgesinin de dahil olduğu çevrede yaymaya başlamasına binaen yazdığını ifade eder. Müellif, bazı alimlerin İbn Teymiyye'nin görüşlerinden etkilendiğine dikkat çekerek risaleyi kaleme almasındaki maksadının bu kötü ve çirkin fikirlerin yayılmasının önüne geçmek olduğunu belirtir.⁹³

İbn Teymiyye'nin talâka yapılan yeminin boşamayı gerektirmediğine dair görüşünün siyasi boyutu üzerinde de durmak gerekir.⁹⁴ İbn Teymiyye'ye göre insanların halifeye biatını talâk şartına

⁹⁰ Hısnî, *Defu Şübeh*, 576-577; Ferhat Koca, "İbn Teymiyye, Takıyyüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/392-393.

⁹¹ Hısnî'nin tasavvufî kimliği ve buna dair eserleri için bkz. Kaya, *İbn Teymiyye'ye Şâfiî-Eş'arî Ulemanın Eleştirileri*, 93-97.

⁹² Ebû Muhammed Affüddîn Abdullah b. Es'ad b. Alî el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cenân ve 'İbretü'l-Yakzân fî Ma'rifeti Havâdisi'z-Zamân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), c. 4: 209.

⁹³ İbnü'z-Zemlekânî, *ed-Dürretü'l-Mudiyye* (Reşid Efendi, 1152/10), vr. 2a-2b; "ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'r-Red 'alâ İbn Teymiyye", *er-Resâilü's-Sübkiyye fi'r-Redd 'alâ İbn Teymiyye ve Tilmîzihi İbn Kayyim el-Cevziyye* (Dımaşk: Matbaatü't-Terakkî, 1347), 152.

⁹⁴ Kaşif Hamdi Okur, "İslam Hukuku'nda Boşama Yemini (Talâka Yemin) Meselesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2009), 19-20.

bağlayan uygulamayı, hicri ikinci asrın başlarında Haccâc b. Yusuf başlatmıştır. O, Haccâc'ın bu uygulamasının İbn Ömer ve İbn Abbas gibi sahabilerin vefatından sonra yaygınlaştığı kanaatindedir.⁹⁵ İbn Teymiyye'nin talâk konusunda fetva vermesinin yasaklanması ve bundan vazgeçmeyince hapisle cezalandırılması⁹⁶ konunun toplumsal ve siyasi boyutunu daha çok ön plana çıkarmıştır. Onun talâk görüşünün toplumda yayılması yöneticiler, kadılar ve fakihleri rahatsız etmiş görünmektedir. İbn Kayyım, idarecilere yapılan bağlılık yemininin geçersiz olacağı endişesini taşıyanların İbn Teymiyye'yi yöneticilere şikâyet ettiklerini ileri sürer.⁹⁷

Talâk konusunda İbn Teymiyye'ye reddiye yazan Şâfiî Eş'arîlerden İbnü'z-Zemlekânî ve Sübkî'nin kadılık görevini yürütmesi bu yönüyle önem arz etmektedir. *ed-Dürretü'l-Mudiyye*'de Hanbelî uleması referans gösterilerek yeminle talâkın geçerliliğinde icmâ bulunduğu vurgulandıktan sonra İbn Teymiyye'nin fetva vermesinin yasaklanması ve bundan dolayı cezalandırılmasının şu sözlerle meşrulaştırıldığı görülmektedir: "Ulemanın çoğunluğu ümmetin icmâna muhalefet edenin kafir olduğunu belirtmiştir. Fetvada temel şart, geçmiş alimlerin söylediklerinin aksi yönünde fetva vermemektir. Bu durumdaki kişinin fetvası reddedilir ve fetva vermesi yasaklanır."⁹⁸ Risalede, kitap ve sünnetin icmâa muhalefet etmeye cevaz vermediğine dair bazı ayet ve hadisler zikredildikten sonra yeminle talâkın geçerliliğinde icmâ bulunduğu vurgulanarak, buna karşı gelmenin cemaate karşı gelmeyi yasaklayan Hz. Peygamber'e karşı itaatsizlik anlamına geldiği ve bunda ısrarcı olanın şeytanın yoldaşı olduğu ifade edilir.⁹⁹ Böylelikle İbn Teymiyye, toplumun geniş kesimlerini ilgilendiren boşama konusundaki görüşü dolayısıyla *sünnet* ve *cemaat* dışına çıkmakla itham edilmiş ve yönetimin kendisine uyguladığı fetva yasağı ile hapis cezası meşrulaştırılmaya çalışılmıştır.

Bir reddiye eseri olan *ed-Dürretü'l-Mudiyye*'de özlü bir şekilde Kur'an ve hadisi anlama metodolojisinden bahsedilmesi dikkat çekicidir. Risalede insanlar, müçtehit ve mukallit avam şeklinde tasnif edilmiş akabinde İbn Teymiyye'nin fetvalarının toplumdaki meşruiyeti sorgulanmıştır. Risalede İbn Teymiyye, talâka yapılan yeminin boşamayı değil sadece yemin kefareti gerektirdiğine dair fetvası ile avamı, Kur'an ayetlerinden doğrudan hüküm çıkarmaya yönlendirdiği için bidat kapılarını açmakla itham edilmiştir. Hâlbuki müellife göre, âlime düşen görev naslardan hüküm çıkarırken bahsi geçen usule sadık kalması ve ulemanın icmânının dışına çıkmamasıdır.¹⁰⁰ Risalede, İbn Teymiyye'nin sahabe, tâbiîn, tebei tâbiîn ve mezhep imamlarına mugayir fikirleri ortaya atması, liderlik sevdası ve hevasına tabi olması ile izah edilmiştir.¹⁰¹

Memlûkler döneminin aksiyoner dini figürlerinden olan İbn Teymiyye'nin talâk konusunda fetva vermekten vazgeçmemesi, konuyu ulema iktidar ilişkisi açısından değerlendirmeyi

⁹⁵ Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *er-Red 'ale's-Sübkî fi Mes'ele Ta'likî't-Talâk*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Mezrû'î (Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 2014), 41-43, 835; İbn Teymiyye, *Mecmû'u Fetâvâ*, c. 33: 36-37; İbn Teymiyye, *el-Fetâve'l-Kübrâ*, c. 3: 298; 4: 140-141.

⁹⁶ İbn Teymiyye talâk fetvası nedeniyle beş ay on sekiz gün hapiste kalmış ve 721/1321 yılının Muharrem ayında serbest bırakılmıştır. Bkz. İbn Abdülhâdî, *el-'Ukûdü'd-Dürriyye*, 255-256; Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cenân*, c. 4: 195-196.

⁹⁷ Okur, "İslam Hukuku'nda Boşama", 19.

⁹⁸ "ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'r-Red 'alâ İbn Teymiyye", 157.

⁹⁹ "ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'r-Red 'alâ İbn Teymiyye", 158.

¹⁰⁰ "ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'r-Red 'alâ İbn Teymiyye", 162-165.

¹⁰¹ "ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'r-Red 'alâ İbn Teymiyye", 174.

gerektirmektedir.¹⁰² O, kendisine yapılan müdahaleyi ulemanın ilmini gizlememesi gerektiği anlayışına dayandırarak iktidara karşı alimlerin düşünce hürriyetini, doğruyu açıklama sorumluluğuna dayandırarak savunmuştur. Bu tutumuyla o, Memlûk coğrafyasında ulemanın iktidara karşı konumunu güçlendiren bir profil ortaya koymuştur. Lapidus, muhtemelen bu ve benzeri konulardaki tavrı dolayısıyla İbn Teymiyye'yi hükümdarın siyasi otoritesine karşı ulemanın dini otoritesini vurgulayan sembol isim olarak takdim etmiştir.¹⁰³

İbn Teymiyye'nin iktidar ile ilişkisi tek düze olmamıştır. Özellikle Moğol tehdidinin devam ettiği dönemlerde Memlûk yöneticileri, İbn Teymiyye ile iyi ilişkiler geliştirmiş ve onun nüfuzundan istifade etmişlerdir. İbn Teymiyye'nin ilhanlılara karşı halkı cihada teşviki, Memlûkler'in yöneticilerini savaşa teşvik için mektup yazması ve Kesrevân bölgesine düzenlenen seferlere öncülük etmesi iktidarla kurduğu ilişkilerin boyutunu ortaya koymaktadır.¹⁰⁴ Memlûk Sultan'ı Muhammed b. Kalavun¹⁰⁵ tarafından hapisten çıkartıldıktan sonra sultanın İbn Teymiyye'ye ikramda bulunduğu dair kayıtlarda, ikili arasında geçen diyalog bu yönüyle önemlidir. İbn Abdülhâdî, sultanın aralarında İbn Teymiyye'yi hapse attıranların da bulunduğu birçok kişinin ölüm fetvasını vermesini ondan istediğini ve İbn Teymiyye'nin bu teklifi reddettiğini belirtir. O, sultanın muhaliflerini ortadan kaldırmak için böyle bir teklifte bulunduğunu anlayan İbn Teymiyye'nin sultanı bundan vazgeçirmeye çalıştığını aktarır.¹⁰⁶ İbn Teymiyye'nin 707/1307'de Arap emiri Mühennâ b. İsâ (ö. 735/1335)'nin ricası üzerine hapisten çıkarılması onun kimi yöneticilerle kurduğu iyi ilişkilerin göstergesidir.¹⁰⁷

İbn Teymiyye, talaka yemin şartıyla halkı halifeye biat etmeye zorlayanın Haccâc olduğunu ifade ederek konunun siyasi yönüne dikkat çekmiştir. Ayrıca İbn Teymiyye'nin bu konuda fetva vermesinin yönetim tarafından yasaklanması ve fetva vermeye devam etmesi üzerine hapisle cezalandırılması, meselenin salt fikhî düzlemde ele alınmadığının göstergesidir. Konuya ulema iktidar ilişkisi açısından yaklaştığımızda İbn Teymiyye'nin bu husustaki tavrını, âlimin doğruyu açıklama görev ve sorumluluğuna dayandırarak yönetime karşı ulemanın otoritesini tesis etme gayretiyle izah ettiğini görmekteyiz.

Yöneticilerin, Moğol tehdidine karşı İbn Teymiyye'nin nüfuzundan yararlandıkları ve onun dış tehditlere karşı gönüllü olarak halkı cihada teşvik edip askeri bazı seferlere öncülük ettiği görülmektedir. Bunda İbn Teymiyye'nin Şia karşıtlığının önemli bir etken olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁰² Memlûkler, köle asker olarak geldikleri topraklarda iktidar olmuş ve yönetim kölemenler arasında sık sık el değiştirmiştir. Bkz. Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)* (Ankara: İsam Yayınları, 2015), 20-25.

¹⁰³ Lapidus, *İslâm Toplamları Tarihi*, 264-265.

¹⁰⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 14: 7-8, 10-12, 14-16, 23-26; İbn Abdülhâdî, *el-'Ukûdü'd-Dürriyye*, 146-151; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, c. 4: 510.

¹⁰⁵ Uzun yıllar Memlûkler'in sultanlığını yapan Muhammed b. Kalavun, 708/1309'da Baybars el-Çâşnigîr (ö. 709/1310)'in idarecileri yanına alıp sultanlığını ilan etmesiyle görevini bırakmak zorunda kaldı. Baybars el-Çâşnigîr'in sultanlığı yaklaşık bir yıl sürdü ve 709/1310'da Muhammed b. Kalavun iktidarı tekrar ele geçirdi. Bkz. Kâsım Abduh Kâsım, "Muhammed b. Kalavun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/544-545.

¹⁰⁶ İbn Abdülhâdî, *el-'Ukûdü'd-Dürriyye*, 221.

¹⁰⁷ İbn Abdülhâdî, *el-'Ukûdü'd-Dürriyye*, 196; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, c. 4: 513-514. İbn Kesîr, onun İbn Teymiyye'ye aşırı muhabbet beslediğini kaydeder. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 14: 172.

Çünkü o, Şîflerin Müslümanların kanını döken Moğollarla iş birliği yaptığını ifade ederek onlara karşı eserler telif etmiş ve Kesrevân bölgesindeki aşırı Şîî gruplara karşı seferlere öncülük etmiştir. İbn Teymiyye'nin kabir ziyareti ve tevessül konusundaki yanlış uygulamaların kaynağı olarak Şîîleri ve bazı sûfîleri göstermiştir. O, Şîîlerin Moğol saldırısına destek verdiğini, Sûfîlerin ise Moğollara karşı çıkmayarak İslam beldelerini harici saldırılara açık hale getirdiğini düşünmüştür. Bu gerekçelerle Müslümanların çeşitli baskılara ve katliamlara maruz kaldığını düşündüğünden bu kesimlerin kabir ziyareti ve tevessül uygulamalarını mevcut olumsuzluğun gerekçesi olarak görmüştür.

Sonuç

Hanbelî geleneğin aykırı ve etkili isimlerinden İbn Teymiyye'nin kelamcılara yönelik metodik eleştirileri Eş'arîlerin tepkisine yol açmıştır. Bu doğrultuda erken dönemde İbn Teymiyye'ye karşı başını Şâfiî Eş'arîlerin çektiği reddiye geleneği oluşmuştur. Eş'arîlik-Hanbelîlik çekişmesi, İbn Teymiyye karşıtlığını doğuran ve besleyen unsurların başında gelmektedir. Onun kelamcılara yönelik eleştirel tavrı ve sert üslubu ile taraftarlarının onu aşırı bir şekilde yüceltmesi bu karşıtlığı besleyen diğer faktörlerdendir. Kendisi Hanbelî geleneğe mensup olmakla birlikte henüz hayattayken *İbn Teymiyye'nin ashabı* şeklinde nitelenen bir taraftar kitlesinin oluşması ve muhaliflerinin eleştirilerinde *İbn Teymiyyeci* olarak nitelediği bu kesimin aşırı taassubundan yakınması, reddiye geleneği açısından önemli veri sunmaktadır.

Memlûk yöneticileri, Moğol tehdidi ve aşırı Şîî gruplara karşı İbn Teymiyye'nin aksiyoner yönünden faydalanmıştır. Fakat onun toplumsal nüfuzu, sûfîler ve Eş'arîleri endişelendirmiş görünmektedir. İbn Teymiyye'nin görüşleri dolayısıyla çeşitli vesilelerle muhakeme edilmesi ve cezalandırılması, nihayetinde hapisteyken vefatı eleştirilerin toplumsal ve siyasi hadiselerden bağımsız olmadığını gösterir. Geçmiş dönemlerde Hanbelîlerin toplumsal olaylara müdahale ederek Şâfiîlere uyguladıkları baskıyı gündeme getiren Eş'arîlerin, İbn Teymiyye ile güç kazanan Hanbelîlerin toplumsal olaylara müdahale ederek Şâfiî Eş'arîler üzerinde tahakküm kurma endişesi taşıdığını söyleyebiliriz. İbn Teymiyye'nin kabir ziyareti, tevessül ve talaka dair fetvalarının Şâfiî Eş'arîlerce tepkiyle karşılanmasının böylesi bir arka planını bulunmaktadır.

Kaynakça

- Akkoyunlu, İsmail. *İbn Teymiyye'nin Şia'ya Reddiyesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2017.
- Aslan, Abdülgaflar. "IV/X. Yüzyılda Kelam - Tasavvuf İlişkisi -İbn Fûrek Örneği-". *Dinî Araştırmalar* V/14 (2002), 61-76.
- Aslan, İbrahim. "El-Usûlu'l-Hamse'nin Hanbelî Yorumu: el-Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ Örneği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* LIII/1 (2012), 55-83.
https://doi.org/10.1501/İlh fak_00000001096
- Ayaz, Fatih Yahya. *Memlükler (1250-1517)*. Ankara: İsam Yayınları, 2015.
- Aydın, Hüseyin. "İbn Teymiye'nin Nasçı Akılcılığının Kelâmî Açıdan Değerlendirilmesi". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* I/1 (2014), 133-181.
- Azamat, Nihat. "Fütûhu'l-Gayb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/259. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Baran, İlhan. *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler*. ed. Muhammed Ali Alioğlu. İstanbul: Siyer Yayınları, 2020.
- Barlak, Muzaffer. "İbn Teymiyye'nin Felsefî Yöntem Eleştirisi ve Müslüman Filozofları Tekfir Etme Gerekçeleri". *The Journal of Academic Social Science Studies* 81 (2020), 363-378.
<https://doi.org/10.29228/JASSS.46336>
- Baş, Derya. "Yâfi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/175-177. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bezzâr, Ebû Hafs Sirâcüddin Ömer b. Ali. *el-A'lâmü'l-'Aliyye fî Menâkıbi Şeyhi'l-İslâm İbn Teymiyye*. thk. Selâhaddin el-Müneccid. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1976.
- Çınar, Bayram. "Eş'arî Ekol ile Süfîlerin Etkileşim Nedenleri ve Bu Etkileşimin Yansımaları". *Prof. Dr. Ethem Cebecioğlu'na Armağan*. ed. Mustafa Aşkar - Mehmet Yıldız. 405-422. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023.
- Deştî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ebi'l-Kâsım İsfendiyâr b. Bedrân b. Eyyân. *İsbâtü'l-Had lillâhi 'Azze ve Celle ve bi-ennehu Kâ'idün ve Câlîsün 'alâ 'Arşih*. thk. Muslit b. Bender el-Uteybî - Âdil b. Abdillâh Âl Hamdân. Cidde, 2009.
- Hısni, Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Muhammed b. Abdilmü'min el-Hüseynî. *Def'u Şübehi men Şebbehe ve Temerrede ve Nesebe zâlike ile's-Seyyidi'l-Celîl İmâm Ahmed ve Yelîhi el-Fetâva's-Sehmiyye fî İbn Teymiyye*. thk. Mustafa Abdülvâhid. Ammân: Dârü'r-Râzî, 2003.
- İbn Abdülhâdî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-'Ukûdü'd-Dürriyye fî Menâkıbi Şeyhilislâm İbn Teymiyye*. thk. Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî Ebî Mus'ab. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002.
- İbn Cehbel, Şihâbüddîn Ahmed el-Halebî. *el-Hakâiku'l-Celiyye fî'r-Red 'alâ İbn Teymiyye fîmâ Evredehû fî'l-Fetve'l-Hameviyye*. thk. Tâhâ ed-Desûkî Hubeyşî. Kahire: Matbaatü'l-Fecri'l-Cedîd, 1987.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1988.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Cemmâîlî. *Lüm'atü'l-İtikâd el-Hâdî ilâ Sebîli'r-Reşâd*. Kuveyt: ed-Dârü's-Selefiyye, 1985.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Cemmâîlî. "Akîdetü'l-İmâm Muvaffakuddîn Ebî Muhammed Abdillâh b. Kudâme el-Makdisî". *el-*

- Mecmû'û'l-Müştemil 'ale'd-Düreri'l-Âtiye. haz. Ferecullah Zeki el-Kürdî. 551-560. Mısır: Matbaatu Kürdistânî'l-İlmiyye, 1911.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân. *ez-Zeyl 'alâ Tabakâtî'l-Hanâbile*. thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn. Mekke: Mektebetü'l-Abîkân, 2005.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Bugyetü'l-Mürtâd fi'r-Red 'ale'l-Mütefelsife ve'l-Karâmita ve'l-Bâtıniyye*. thk. Mûsâ b. Süleyman ed-Düveyş. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2001.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Câmi'û'r-Resâil*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 2 Cilt. Cidde: Dârü'l-Medenî, 1984.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *el-Fetâve'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir 'Atâ - Mustafa Abdülkadir 'Atâ. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *el-İhnâiyye evi'r-Red 'ale'l-İhnâî*. thk. Ahmed b. Mûnis el-'Anzî. Cidde: Dârü'l-Harrâz, 2000.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *el-İstikâme*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. Medine: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *er-Red 'ale's-Sübki fî Mes'ele Ta'likî't-Talâk*. thk. Abdullah b. Muhammed el-Mezrû'. Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 2014.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Hudûsu'l-Alem Âlemin Hudûsu Problemi*. çev. Cihan Özeykan. İstanbul: Endülüs, 2019.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Mecmû'û Fetâvâ Şeyhi'l-İslâm Ahmed b. Teymiyye*. nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım. Medine: Mücemmau'l-Melik Fahd, 2004.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1986.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed Abdülkerîm. *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Muallim el-Kureşî, Fahreddin Ebî Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Osmân b. Ömer b. Abdülhâlik. *Necmü'l-Mühtedî ve Recmü'l-Mü'tedî*. thk. Abdülbâsıt Abdüssamed Ebû Kâmil. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2021.
- İbnü'z-Zemlekânî, Ebü'l-Meâlî Kemâlüddîn Muhammed b. Alî b. Abdilvâhid el-Ensârî. *ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'r-red 'alâ İbn Teymiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1152/10.
- İğde, Muhyettin. *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora, 2014.
- İhmîmî, Bahâeddin Abdülvehhab b. Abdirrahmân el-Merâğî. *Risâle fi'r-Red 'alâ İbn Teymiyye fî Mes'ele Havâdis lâ Evvele lehâ*. thk. Said Abdüllatîf Fûde. Beyrut: Dârü'z-Zehâir, 2014.
- İhnâî, Takiyyüddîn Ebû Abdullah Muhammed el-Malikî es-Sa'dî. *el-Makâletü'l-Merdiyye fi'r-Red 'alâ Men Yünkürü'z-Ziyârete'l-Muhammediyye*. Dublin: Chester Beatty Kütüphanesi, 3406.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2011.
- Kâsım, Kâsım Abduh. "Muhammed b. Kalavun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/544-545. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

- Kaya, Hasan. *İbn Teymiyye'ye Şâfiî-Eş'arî Ulemanın Eleştirileri-h.8./m.14. ve h.9./m.15. Asır-*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2024.
- Kıyıcı, Burhaneddin. *İbn Teymiyye'de Akıl-Nakil İlişkisi (Der'u Tearuzi'l-Akl ve'n-Naklı Bağlamında)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2009.
- Koca, Ferhat. "İbn Kudâme, Muvaffakuddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/139-142. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Koca, Ferhat. "İbn Teymiyye, Takıyyüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/391-405. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Koç, İsa. *Hanbelîlik-Eş'arîlik İlişkisi (III.-V/IX.-XI. yy.)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Doktora, 2020.
- Kurt, Erkan. "İbn Teymiyye'nin Selefî Kelâmı: Tarihsel ve Yapısal Bir Analiz". *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVI/31 (2017), 81-108.
<https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.333325>
- Kutlu, Sönmez. *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2. Basım., 2002.
- Laoust, Henry. *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*. çev. E. Ruhi Fığlalı - Sabri Hizmetli. İstanbul: Pınar Yayınları, 1. Basım, 1999.
- Lapidus, Ira M. *İslâm Toplamları Tarihi Cilt 1: Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*. çev. Yasin Aktay. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Makdisi, George. "Hanbelî Mezhebi ve Tasavvuf". çev. Ramazan Özmen. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* VIII/18 (2007), 297-310.
- Makdisi, George. *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Makdisi, George. "Kâdirî Sûfisi İbn Teymiyye". çev. Vahit Göktaş. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* VIII/19 (2007), 401-411.
- Makrîzî, Takıyyüddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Alî. *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*. thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Nedvî, Ebu'l-Hasen Ali. *İslam Önderleri Tarihi 2: Şeyhü'l-İslâm İbn Teymiye*. çev. Yusuf Karaca. İstanbul: Kayihan Yayınları, 2016.
- Okur, Kaşif Hamdi. "İslam Hukuku'nda Boşama Yemini (Talâka Yemin) Meselesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2009), 5-30.
- Özel, Ahmet Murat. "İbn Atâullah el-İskenderî: Mısır'ın 'Tasavvuf Çağı'nda Sünnî Tasavvufun Bir Prototipi". *Mısır İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri*. 365-394. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023.
- Özervarlı, M. Sait. *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi ve Kelâmcılara Eleştirisi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2008.
- Özervarlı, M. Sait. "Zemmü'l-Kelâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/240-242. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Sübkî, Tacüddîn Ebû Nasr Abdilvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*. thk. M. M. Tanâhî - A. M Hulv. Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, 1964.
- Sübkî, Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfi. *Şifâ'ü's-Sekâm fî Ziyâreti Hayri'l-Enâm*. thk. Hüseyin Muhammed Ali Şükrî. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.

- Sübkî, Takiyyüddîn Alî b. Abdilkâfî. “el-İ’tibâr bi-Bekâi’l-Cenneti ve’n-Nâr”. *er-Resâilü’s-Sübkîyye fi’r-Redd ‘alâ İbn Teymiyye ve Tilmîzihi İbn Kayyim el-Cevziyye*. nşr. Kemâl Ebü’l-Münâ. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1983.
- Sübkî, Takiyyüddîn Alî b. Abdilkâfî. “en-Nazarü’l-Muhakkak fî’l-Halef bi’t-Talâki’l-Mu‘allak”. *er-Resâilü’s-Sübkîyye fi’r-Redd ‘alâ İbn Teymiyye ve Tilmîzihi İbn Kayyim el-Cevziyye*. nşr. Kemâl Ebü’l-Münâ. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1983.
- Sübkî, Takiyyüddîn Alî b. Abdilkâfî. *es-Seyfû’s-Sakîl fi’r-Redd ‘alâ İbn Zefîl*. nşr. Zâhid Kevserî. Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, 2003.
- Sübkî, Takiyyüddîn Alî b. Abdilkâfî. “Nakdü’l-İctimâ‘ ve’l-İftirâk fî Mesâilî’l-Eymân ve’t-Talâk”. *er-Resâilü’s-Sübkîyye fi’r-Redd ‘alâ İbn Teymiyye ve Tilmîzihi İbn Kayyim el-Cevziyye*. nşr. Kemâl Ebü’l-Münâ. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1983.
- Toru, Ümit. “Eş’arîlik-Hanbelîlik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXII/1* (2018), 259-292. <https://doi.org/10.18505/cuid.402943>
- Useymîn, Muhammed b. Sâlih. *Şerh Lüm‘atü’l-İ’tikâd el-Hâdî ilâ Sebîli’r-Reşâd*. thk. Ebû Muhammed Eşref b. Abdülmaksûd. Riyad: Mektebetü Edvâi’s-Selef, 1995.
- Yâfiî, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullah b. Es‘ad b. Alî. *Mir‘âtü’l-Cenân ve ‘İbretü’l-Yakzân fî Ma‘rifeti Havâdisi’z-Zamân*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “el-‘Akîdetü’s-Şeybâniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/258-259. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- “ed-Dürretü’l-Mudîyye fi’r-Redd ‘alâ İbn Teymiyye”. *er-Resâilü’s-Sübkîyye fi’r-Redd ‘alâ İbn Teymiyye ve Tilmîzihi İbn Kayyim el-Cevziyye*. Dımaşk: Matbaatü’t-Terakkî, 1347.